123
3
(A-B)

अथ

(A) विवरणतत्वदीपनम्

(B) श्रीहर्षकृतपदार्थखण्डनम्

(A) Vivarantatwadipanam

(B) Sri Harshkruta padartha khandanam.

विवरणाख्यातत्त्वदीपनतृतीयसूत्राद्या
रंभः

॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ गोपालाय नमः ॥ शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥ शास्त्रस्य जगदुत्पत्तिकारणत्वकथनेन शास्त्रकारणत्वमपि निर्दिष्ट
मिति तत्प्रथमं सुखेनेत्याशंकातात्पर्यमाह शास्त्रोपादानेति इह सूत्रे ऽपरं सर्ववित्त्वं साध्यत इति संबंधः साधनप्रकारमाह द्वे निगतेति द्वे निगतवि
षयद्योतनात् शक्त्यं असूः सुप्रसिद्धा इति यावत् तत्वं तु शास्त्रेषु विषयप्रकाशनशक्तिं येकल्पते किमायातमित्यत आह ब्रह्मणीति विषय
१ द्योतनात् शक्त्यो ब्रह्मण्येव वासुदेवे इति संबंधः न त्वत्र हेतुमाह शास्त्रोपादानेति ब्रह्मणः शास्त्रोपादानत्वात् तत्र दृष्टांतमाह दीप इति यादिषय
विषयिणी दीपशक्तिः साग्नेरेवोत्पद्यमाना तत्र तत्ता दृशशक्तिपूर्विका दृष्टेत्यर्थः उपादानकारणे कार्यवस्तु मित्यंगीकारे कार्यकारणश र
क्त्योरेकत्वमुत्तरत्र विवक्षितमिति वार्थः विमता शक्तिः कारणगतता दृशशक्तिपूर्विका कार्यगतप्रकाशनशक्तित्वाद्दीपगतशक्तिवदिति
शब्देऽर्थप्रकाशनकरणशक्तेर्दृष्टत्वात्कारणे पितादृशपवशक्तिः स्यादित्यतिप्रसंगबाधकमाशंक्याह इष्टेति चेत् ; शंकाद्व्याहृत्यर्थं इष्टत्वा
न्या ४ न शक्तिः साधनकारणत्वत्वं घटादौ व्यर्थं शब्दप्रसिद्धिर्यामकः सा न शक्तिः तर्हि त्वंशक्तिरितिया वक्ति ॥ आत्मनो ज्ञातृत्वे न प्रसिद्धत्वान्नहि
रूहैकरणशक्तिमत्वप्रसाधनमित्यर्थः दीपस्य करणशक्तिमत्वानदृष्टानां समतिमिति शंकते किंत्विति विवक्षितसाम्यसंभवात् दृष्टांतत्वे
फल्गुमित्याह दीपेति यथा प्रदीपस्य भास्वरसंयुक्ताशेषवस्तुद्योतिकाभवति तद्वद् ब्रह्मणः सर्वोपादानतया सर्वसंबंधिनः स्वस्ये प्र
त्याशेषप्रकाशकत्वं न ज्ञातृतानिवर्तकं इत्यर्थः जन्मादिसूत्रे कारणत्वमेवप्रतीयते तदनंतरमस्मिन् तथा च सर्वज्ञत्वे हेत्वंतरमुप राम
त्वे १ १

न्यस्यत इत्यसंगः । कल्पेत मित्याशंक्य तात्पर्यमाह ब्रह्मण इति प्रधानादिकारणवैलक्षण्यस्य स्वरूपलक्षणेनैव सिद्धत्वात्किं सर्वज्ञत्वनिर्देशेति
तिनत्राह जगदिति यः सर्वज्ञः सर्वविदित्याद्याक्षिप्तिः सृष्ट्यज्ञाने विनास्वसृष्ट्यनुपपत्तिरित्याद्यापुक्तिः॥ सकलजगत्कारणत्वमुक्त्वा कल्पसर्वज्ञ
त्वं प्रदर्शितं संप्रति वेदकारणत्वेनापि सर्वज्ञत्वं वक्तु । माध्यमित्याह तदेवेति पूर्वाधिकरणशेषत्वेन सूत्रं व्याख्यायाधिकरणांतरत्वेन व्याचष्टे ऽथवे
ति आहोपलक्षणं संगतिमाह सर्ववेदेति अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यादिवाक्यं श्रुत्यणो वेदकर्तृत्वेन सर्वज्ञत्वं साधयत्सु
तन साधयत्येती तिसापेक्षत्वप्रसंगात्तावाभावात्पांसंदेहे पूर्वोत्तरपक्षयोरनंतरमेव तात्पर्य कृतानिर्दिष्टव्यः किमिदमुच्यते वेदः सर्वज्ञ इत्या
शंक्यतात्पर्यमाह वेदस्येति पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि चत्वारि शिक्षाकल्पो निरुक्तं व्याकरणं छंदो ज्योतिषमिति षडंगानि चत्वा
रो वेदा इति चतुर्दश विद्यास्थानानि अनेकशः नाना विवशहेमोवंते । वेदेना विषयीकृतार्थाभावाद्वेदः सर्वज्ञ इत्युक्तं तदाक्षिपति नन्
नाल्लीति सर्वज्ञानानीति सर्वत इत्युक्त्यते वेदस्य कारणत्वान्न सर्वज्ञत्वमित्यर्थः करणत्वमंगीकरोति सत्यमिति तर्हि न वेदस्य सार्वज्ञ्य
मित्याशंक्यांगीकरोति अत एवेति सर्वविषयप्रकाशनसामर्थ्यमंगीकृत्य ब्रह्मणि तदाक्षिपति नन्विति वेदस्येति प्रमाणाभा
वादिति शेषः असिद्धो हेतुरित्याह तत्राह निर्वेदो विज्ञानवत्प्रमाणं तदुत्पन्नेन सर्वज्ञत्वसिद्धिः स्वदर्थे स्वविषयादिति विशेष
ल१ णं नस्य वेदस्य सकार्ड विषयत्वात्स्वविषयादधिकतरविषयविज्ञानवत्प्रमाणं तत्त्वं वाधितमित्यपि शंक्यं इक्षुक्षीरगुडादि माधुर्यवे
तू

प्रमेयस्यातिधानाविषयीकृतत्वेपिप्रमाणांतरविषयत्वंदृष्टंतत्प्रश्नवेदस्यस्वविषयादधिकतरविज्ञानवत्त्वाणीतत्वंसंभवतीत्यर्थः अन्य
ज्ञेयावर्तयतीवाक्येतिअनाप्तोक्तिंव्यावर्तयतिप्रमाणत्वादिति। विकल्पानुपपत्तेर्नेतत्मात्यंसाधित्याहनुत्रकिमत्रेतित्वचर्णात्मत्वं
नामकिमुच्चारणमात्रंउतबुद्धिपूर्वकत्वमितिकिंशब्दार्थः आद्यमनुपहृष्यतियदितावदित्यादिनाअध्यापनोच्चारणवदितिअ
२ ध्यापनायोच्चारणवदित्यर्थः। द्वितीयमनूद्यप्रदूषयतिअथ — तिअथयत्रापिपद्गबाधकतर्कपराहतत्वेनाप्रयोजकोहेतुरितिदुष्ट
यंवेदस्यबुद्धिपूर्वकृतत्वमेगीकृत्यैवानपेक्षत्वंकेचित्कथयंतितत्प्रक्रियांदर्शयतिअत्रकेचिदितिद्वितीयपक्षांगीकारेणप्र
माधानेनदूर्शयितुंपौरुषेयस्वरूपमाहअप्रमाणांतरेणेतिपौरुषेयत्वेकथमनपेक्षत्वंइत्याशंक्यवाक्यप्रमेयंतावद्दर्शयति
वैदिक तत्रेतिलोकिकवैदिकयोःभेदागमस्यप्रमेयत्वेसापेक्षत्वानपेक्षत्वविभागःकुतस्त्यइत्याशंक्यतदर्थंरागतेदमाहद्विविधइति
रागत्वाविशेषेनित्यत्वानित्यत्वविभागःकथमित्याशंक्याहतत्रानीश्वराणामितितत्तोवेषम्यमाहईश्वरस्येतिपौरुषेन य
नन्तेगायतइतिसापेक्षतानोक्ष्यतइत्यर्थः वेदवचसांनित्यज्ञानमूलरागविषयतयाप्राप्तस्यानपेक्षत्वमित्युक्तंतत्ररागस्यनि
त्यज्ञानमूलत्वमसिद्धंइत्याहनैतत्सारमितिकिमनुमानेननित्यज्ञानेश्वरेप्रमाणं — श्रुतशब्दः नाद्यइत्याहानुमानानामिति
सर्वकार्यस्योपादानविज्ञानवत्कर्तृकमित्यारस्यनित्यज्ञानवदीश्वरागोचरत्वमनुमानानांदर्शितमित्यर्थः द्वितीयमनु राम
२

२ रागविषयतया शब्दस्यानपेक्षप्रमाणत्वमाशंक्याहेतदाश्रयत्वादितितदेवव्यनक्तिनिह्यज्ञानेतिलिख्यते २

वदति शब्द इति प्रामाण्याधिकृते र्नतन्न ईश्वरसिद्धिरित्याह नेति नित्यज्ञानमंगीकृत्य दूषयति रागश्चेति रागो नित्यश्चेति व्याहन्यते लोके
रागस्यानित्यत्वनियमादित्यर्थः नित्यश्चेज्ज्ञानकार्यश्चेत्येतद्व्याहतं नित्य इत्यनेन सर्वकालसंबंधित्वं प्रतीयते कार्य इत्यनेन कदा
दाचिदसत्त्वमिति व्याघात इत्यर्थः रागद्वेषविधूमाश्रित्य नित्यरागविषयत्वेनानपेक्षत्वमितरस्य सापेक्षत्वमित्येतदनेन क्तनित्या
हकुतश्चेति पुरुषवचसामिति पुरुषाश्रितलौकिकवैदिकवचसामित्यर्थः रागस्य शब्दार्थत्वं चासंप्रतिपन्नमित्याह न चेति ब
ह्यमित्यति समन्वयसूत्र इत्यर्थः वेदवचसोपौरुषेयत्वेपि नित्यरागविषयतयानपेक्षत्वमिति तन्निराकरणमुपसंहरति तस्मा
दितिमतांतरमुत्थापयत्यन्ये त्विति अध्ययनविधिरध्ययनं पर्यंतं ज्ञानो वेदस्य विचित्रार्थितामयस्य पथा अध्ययनात्सिद्धे
:तस्मात्पौरुषेयत्वेपि विचित्रार्थवर्तो वेदानां प्रामाण्यमित्यर्थः तत्र दृष्टांतमाह तारेति इदानींतनो वाचको मारजादिवचोमि
घण्टोच्चरतीत्यादिवदित्यर्थः दृष्टांते पुरुषाभिप्रायतात्पर्यवैषम्यमाशंक्याह व्यासादीति उच्चारणमात्रलक्षणाविच्छिन्नांशस्या
प्यसंभवाद्दृष्टांतत्वं फलितमित्यर्थः फलितमाह ततश्चेति कथं तर्हि प्रामाण्यमिति तत्राह ईश्वरस्यापीति वेदस्यानपेक्षत्वात्ततः सर्वज्ञ
सिद्धिरित्यर्थः विकल्पासहत्वादेतदुपेक्ष्यमित्याह अध्ययनमिति नच समुच्चारणं प्रणयनमिति स्पष्टोक्तेर्न विकल्पावकाश इति
अ१ शंक्यं समदाशिवादिनिवच्छेदकविरहेन पूर्वपूर्वसमुच्चारणं याक्यसिद्धोच्चारणांचेति तत्रश्च विकल्पोपपत्तिरित्यर्थः नचवेद

प्रा न२ न२

--- बलात्सार्वज्ञ्यमिति शंक्यं वेदस्रष्टृत्वेन सार्वज्ञ्योपपादने क्रमविरोधादित्यर्थः वेदस्य बुद्धिपूर्वकत्वेपि न सापेक्षत्वमिति शंकते अति
पायेति अप्रसिद्धो हेतुरित्याह उपलक्ष्येति विमते रागतात्पर्यवत् उपलक्ष्य विरचितत्वात् संमतवदित्यत्र विमते रागतात्पर्यवत्तु विधितात्पर्यव्य
३ व्यतिरिक्तगाद्व [illegible] चोद इति शंकते पूर्वमेवेति पूर्वमिति रागतात्पर्योद्भागित्यर्थः अप्रयोजकत्वं न हेतुं दूषयति तथापीति इतरदि
तिरागतात्पर्यमित्यर्थः उपलक्ष्य रचितत्वाविशेषादिति इष्टश्चेत् रागमात्रे तात्पर्यवत्त्वं सापेक्षत्वप्रयोजकं विधिरागतात्पर्यवत्त्वे
तु अनपेक्षत्वप्रयोजकं वेदवचसां च विधिरागतात्पर्यवत्त्वादनपेक्षत्वमित्याशंक्याह न चेति एकत्र तात्पर्यसंभवति उभयत्रता
र्यकल्प त्पर्याभावो गादित्यर्थः अंगीकृत्य दूषणमाह सत्यपीति विधितात्पर्य इति विधिरागतात्पर्य ~~[illegible]~~ इत्यर्थः उपलक्ष्य
विरचितत्वस्य सापेक्षत्वव्यापकत्वात्सापेक्षत्वं स्यादित्यर्थः विधितात्पर्य ~~[illegible]~~ विधुरत्वे सत्युपलक्ष्य रचनस्य सा
पेक्षत्वव्यापकत्वादिदं वचश्चेत् तदभावान्न सापेक्षत्वमित्याशंक्याह न चेति विमतेन विधिपरं उपलक्ष्य विरचितत्वात् संमतव
दित्यनुमानात्सापेक्षत्वं दुर्वारं स्यादित्यर्थः सविकल्पकज्ञानपूर्वः स रत्नस्य सापेक्षत्वव्यापकत्वं तथा च ~~[illegible]~~
व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या व्याप्याभावइति मत्वांतरमुत्थापयति अपरे त्विति निर्विकल्पकज्ञानपूर्वकत्वे किं मानमित्यत्राह ब
हुस्वोपतिरीक्षणपूर्वकं सकलसृष्टत्वं यतो ईक्षणं च निर्विकल्पकमिति वेदस्य तत्पूर्वकत्वमित्यर्थः सविकल्पकज्ञानपूर्वकत्व राम ३

श्रू

सतिसविकल्पकज्ञानपूर्वकत्वा २

समायेन्नत्वव्यापकत्वमंगीवकृत्वमित्याह लौकिकेति तदेतन्निराकरोति नायमपीति सोपेन्नत्वस्य सविकल्पकज्ञानपूर्वकत्वे केचिद्यो व्य
भिचारित्वादित्यर्थः ज्ञानपूर्वकत्वेऽभावापरा घेनसापेन्नत्वात्तावपि तुल्यत्वेनो ऽप्रयोजकत्वसिद्धिरित्याह उपलक्षयति सविक
ल्पकज्ञानपूर्वकत्वस्य व्यापकत्वमंगीकृत्य व्यापकविरुद्धोपलब्धिं निरस्यति स्वरूपज्ञानस्येति विशेषविषयज्ञानस्य सविकल्पक
त्व४ त्वात् बाह्यज्ञानस्यापि विशेषविषयत्वे न सविकल्पकत्वमित्यर्थः एकदेशिमतनिराकरणमुपसंहरति तस्मादिति अपौरुषेयत्वानिरा
ये५ करणमात्रोपेताः किंकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते स्याद्धीति वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात् कालिदासादिवाक्यवदित्यर्थः प्रत्यनुमानप्रतिरोधं शंकते नन्व
पौरुषेयेति अविच्छिन्नव्यवहारत्वे सति अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिति हेत्वर्थः अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्युक्ते विच्छिन्नव्यवहारेषु
जीर्णकूपारामादिषु व्यभिचारः स्यात् तन्निवृत्त्यर्थमविच्छिन्नेति पौरुषेयारामादिव्यावृत्त्यर्थमस्मर्यमाणेति विशेषणं व्यभि
चारित्वान्नायं हेतुः साधुरित्याह नन्विति विरुद्धेन्नि विविशेषणे न हेतोः स्वरूपं निर्दर्शयति साध्याभावमाह चानीमिति विमतस
कर्तृकं सावयवत्वात् घटवदित्यर्थः कालात्ययापदिष्टश्च हेतुरित्याह वेदानामिति खंडयति तत्र यस्य अर्थांतरत्वं व्यावर्ती
यतिनिषिद्धेति विशेषमुपपादयति बहुत्वेतीई ईश्वरप्रत्यक्षं व्यावर्तयितुं वाक्येति विशेषणं सर्वे तद्वाक्यं प्रमाणत्वाद
सार्थविकल्पविषये तत्फलं तावत्फलेन ईश्वरज्ञानव्यतिवारस्तदर्थं वाक्येति विप्रलंभकवाक्यात् सार्थप्रमाणत्वादिति प्रत्यनुमा

नस्यात्तस्मात्सत्वेपौरुषेयत्वानुमानेसुस्थमित्याहतस्मादिति।पौरुषेयत्वप्रामाण्यानुपपत्तिबाधकतर्कपराहतत्वादप्रयोजकोऽहेतुरि
त्याहअत्रत्विष्टापत्तिरिति।पौरुषेयस्यापि मन्वादिवाक्यस्ययथाऽप्रामाण्यंतद्वदस्यापीत्यर्थः तत्रविशेषंशंकतेसर्वज्ञेति।किंसर्वज्ञत्वस्या
नुमानिकं उतागमिकः उत यथाप्यसंभवइत्याहनतावदित्यादिना।सर्वज्ञप्रणीतत्वंमतान्तरेणापिप्रामाण्यस्याधर्मानुशक्यत्वान्नेतरे
तराश्रयत्वमितिशंकतेनस्यादित्यादिति।किंकृतिपदमहाजनपरिगृहीतत्वंउतसर्वमहाजनपरिगृहीतत्वमितिविकल्प्याभप–
४ द्याप्यसंभवइत्याहनसुगतेति आद्येबौद्धागमेव्यभिचारः द्वितीयेऽसिद्धिः बौद्धाऽपरिगृहीतत्वादित्यर्थः सदाचारानुष्ठातारोमहा
जनाः तत्परिगृहीतत्वंप्रामाण्यप्रयोजकमित्याशंक्याहनचवेदेहेति किंचैर्महाजनपरिग्रहः किंप्रत्यक्षाद्यंतर्भूतमुतनवहिर्भूतःना म
वइत्याहनचेति श्रुतिरिक्तप्रमाणनिरूपणे च द्वितीयोऽपीत्याहतस्मादितिवेदस्यपौरुषेयत्वेमूलरूपतेप्रमाणंवक्तव्यंनचतन्नि
रूपयितुंशक्यमित्याह किंचेति किं प्रत्यक्षमूलं उतान्यदितिविकल्पार्थः।आद्येपि किंप्रत्यक्षंबाह्यंउतआंतरंआद्यइत्याहनताव
दित्यादिचक्षूरूपंरूपवद्द्रव्यंचैवयथागृह्णातितद्वत्तत्समवेतंतद्विशेषणंसमवायंचगृह्णातिएवंरसनादिकंरसादीन्तत्समवेतंतद्विशे
षणंचगृह्णातीत्यर्थः नन्वेवंदेहत्वंतरमाहवर्तमानेतिज्ञतः किमित्यतआहधर्मस्येतिइन्द्रियग्राहकंचचक्षुरादियथारूपादिकंतत्वग्राही
ति तद्वदात्मग्राहकंमनोपितद्धर्मादिकंकिमिति नगृह्णीयादितिशंकतेनन्वात्मेतिचक्षु–रादिनावेतिदृष्टान्तनिर्देशःचक्षुस्पर्शनाभ्यांदे राम
७
कि १

णग्रह१

यद्याह कास्त्यायथान्नर्हेणांजइदितत्पर्थः किंमनोमात्रेणचर्मादियहणाउत्तविशिष्टेनेतिविकल्प्याद्यं दूषयति किमिति तर्हि तिनस्मिन्निति प
वे मनसि सतीत्यर्थः द्वितीयं निरस्यति नचेति एतत् दृष्टशल्यादि तिश्च स्पर्शेन्द्रियसद्भावात्वादित्यर्थः यद्यपि मन एव मनिराविकविंतितं तथापि
चक्षुरादिनासमानयोगक्षेमत्वं दर्शयितुमित्तरनिरसनमित्यर्थः सद्दशल्यमसिद्धमिति शंकते योगजेति वैशिष्ट्यमंगीकृत्य धर्मग्राहित्वं नि
रस्यति यथापीति अतिशयमात्रमिति दूरदेशिवन्निर्विमित्यर्थः चक्षुषि दिव्यशब्दप्रयोगानुपपत्तेश्च अविषयग्राहित्वं योगिचक्षुषो निश्ची
यत इति [illegible] शंकते दिव्यमिति अस्मच्चक्षुषः कति पय रूपग्राहित्वमितरस्य तु निखिलरूपावलासकत्वमिति दिव्यशब्दप्रयो
गो घटत इत्याह न तस्यापीति रूपवदादिशब्दार्थः किंच किमिंद्रियस्य सकलधर्मग्राहित्वं उत वर्तमानग्राहित्वमिति विकल्प्याद्यं
निरस्यति न चेति भविष्यद्धर्मस्य नवर्तमानग्राहिचक्षुर्याद्यत्वमित्यर्थः द्वितीयमुत्थापयति त्वन्मते धर्मानुष्ठानेमवर्तुलेभमित्या
हन कल्पांतरीयतिपूर्वस्मिन्कल्पेधर्मोपदेशेसत्यनुष्ठानमनुष्ठितस्य च प्रत्यक्षत्वं नचोपदेशासंभवः तदा धर्माभावेन प्रत्यक्ष
त्वाद्येशान्ततदुपदेशानुपपत्तेरित्यर्थः अनुभवपरंपरया अनादित्वाङ्गीकारे वित्रमुपलक्षोपदिशतीति इंकते ततोपीति अप्रामाणिक
त्वात्त्वेयं कल्पनाशोभतेत्याहाथेतिपज्ञातरं निरस्यति नापीति धर्मादिग्राहकशब्दप्रामाण्यसिद्धौ तेनार्थमुपलभ्य शब्दांतरं रचयतीति
फर्जनिते देवानुपपन्नं तन्मूलप्रमाणांतराभावेन शब्दप्रामाण्यसिद्धेः न च तत्रापि शब्दांतरमूलत्वमनवस्थितेः न चानवस्थितिरास्थ

पत्ति२ त्रिप्रेस्य२

तथा तस्याः प्रमाणशून्यत्वादित्यर्थः प्रेक्षापेक्षकत्वसमर्थनमुपसंहरति तस्मादिति वेदप्रामा— ण्यप्रसंजनं नानिष्टमिति शंकते माभूदिति श्र
द्धाप्रामाण्ये कर्मणामामुष्मिकफलसाधनत्वप्रतीतिर्न स्यादित्ये विकल्पयति ते रिति प्रसञ्जनानुमानात्सांदृष्टिकाः कर्मणामैहिकफलसंबंध
नं तः ततोतिरिक्त इत्यर्थः आद्येपि किमस्मत्संमतादागमात्तत्सिद्धिः उत त्वत्संमतात् आगमात्तत्प्रामाण्ये ष्टापत्ति वादादि तस्याः सिद्धिरित्यतिप्रा
५ येणाह विघटते वेदिति द्वितीयमनुवदति सर्वज्ञेति पौरुषेयागमानां परस्परविरुद्धार्थत्वादप्रामाण्यमित्यतिप्रेत्याह किं कपिलादय इति
सुगतत्कपिलकणभुगादयोपि सर्वज्ञाः आहोस्वित् सुगत एव सर्वज्ञ इति किं शब्दार्थः आद्यमनुवदति सर्वज्ञा इति तेषां सर्वज्ञत्वात्तदागमाना
मपि प्रामाण्यं तथा च तत्प्रतिपादितानां सर्वेषामपि धर्मत्वान्न विप्रतिपत्तिः स्यादित्याह धर्माधर्मयोरिति द्वितीयं दूषयति नचेति मन्व
त्रिपराशरवल्कपिलादीनामपि सर्वज्ञत्वात्तदागमानामपि प्रामाण्ये तल्लब्धं तदुक्तः सर्वोपि धर्म एव न च विवादानुपपत्तिः उद्भिता
नुद्भिन्ने प्रवहिद्वाद्संभवादित्याशंक्याह न चेति उदितेनुदितेहोतीत्यादेर्विप्रतिपन्नावपि न पञ्चतया प्रामाण्याद्विशेषाभेदेनव्यवस्था
घटते न च तथा त्रेति विशेषमप्यादित्यर्थः सुगतागमानामप्यपौरुषेयतया प्रामाण्यं व्यवस्थितविषयत्वमिति स्वपरपक्षविभागव्य
तिपत्त्यकुशलस्याशंकां प्रत्याह नेचेति अनादित्वेपि काठककौथुमादिवद्यक्तमिति कण्ठादिप्रोक्त तथा कर्तृस्मरणवत्कर्तृस्मरणमुचितमित्या
शंक्याहापौरुषेयत्वइति न विवदाम इत्यत्र प्रामाण्यं प्रतीतिशेषः विरुद्धार्थानां कथं प्रामाण्यमिति शंकां निरस्यति क्वदितेति अधिकारि राम ५

ज्य१

भेदेनात्रापिव्यवस्थोपपत्तेरित्यर्थः एतत्सर्वे बलं बनेनोक्तमितिद्रष्टव्यं आमुष्मिकफलसाधनधर्माभावात्तत्प्रतिपत्त्यर्थं शब्दप्रा
माण्यमेष्टव्यमितिशंकते आहलोकायतइति नन्वतिरिक्तः कर्मफलसंबंधः कथं निरस्यते स्वर्गकामोयजेतेत्यादिना तत्प्रतिपत्तेरि
त्याशंक्याहपौरुषेयेति पौरुषेयवेदप्रामाण्यस्यमूलप्रमाणं विनानुपपत्तेः नवापौरुषेयत्वेनुमानस्यकपिलादिमतेप्रमाणात
यातत्पौरुषेयत्वसिद्धेः अथाचनअल्पज्ञाधृपलब्धादतिरिक्तः कर्मफलसंबंधइत्यर्थः लौकिकवचोवद्वैदिकवचसामपिप्रमाणत्वात्कर्म
फलसंबंधसिद्धिरितिप्रतिपादयितुंलौकिकंवचोनिरूपयतिसवक्तव्यइतिशब्दानामर्थानवबोधकत्वेपरपक्षशब्देभ्योर्थप्रतिपत्त्य
नुपपत्तेर्नैवाद्याधिकारइत्यंत्यंदूषयति नचेदितिद्याघमनुवदत्यर्थेतिअबाधितार्थे बोधजनकत्वाद्वेदप्रामाण्यमेष्टव्यमित्या
हवेदवचोतिरितिमूलभूतप्रमाणाभावाद्वेदस्यप्रामाण्यमितिपक्षमनुवदतिनत्वपौरुषेयत्वइति किंशब्दस्यकार्यत्वमात्रे पौरुषे
यत्वंउत शब्दार्थसंबंधस्यसांकेतिकत्वमिति विकल्प्याद्यसिद्धसाध्यतेत्यभिप्रेत्य द्वितीयंदूषयति नस्वा भाविकत्वादितिविप
त्येदंडमाहान्यथेति अर्थांतरेषुप्रसिद्धस्यगं गाशब्दस्यार्थांतरविव नयागंगाशब्दप्रयोगोदृष्टइत्यत्राहस्वभावसिद्धेति गां
गाशब्दस्यप्रवाहज्ञानजननसामर्थ्यमनतिक्रम्यलक्षणयाघोषंगाशब्दस्तीरेप्रवर्त्ततेनवाच्यकतयेत्यर्थः शब्दार्थसंबंधस्यसंगत्यादावी
रेणसंकेतितत्वादनुरोधेनास्मालिखेवक्रियतइतिशंकतेसत्यमिति सत्यमित्यत्रशब्दानामस्मत्प्रयत्नानुसारित्वमंगीकृतमिति

त०च०टी०
कु
इदं व्यं संकेतितत्वमसिद्धमित्याह तन्नेतिं इदानीं तनव्यवहारे सिद्धसाध्यत्वं निराकर्तुं विशिनष्टि विवादेतिं सर्गकालीन इत्यर्थः व्यवहारपरं
परानिबंधनइति शेषः सिद्धसंबंधानुस्मृतिनिमित्तपूर्वव्यवहारस्मृतिनिबंधनइत्यर्थः कल्पांतरीयव्यवहारेव्यभिचारमाशंक्य पक्षतुल्य
त्वान्मैवमित्याह त्वनादित्वेतिं सांकेतिकत्वाशब्देषु हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इत्याह नास्तिधानेतिं अभिधानादितिं यथाशब्देन किंचिद्विवक्षितम
न्तारहता तिमात्रेतिं व्याकाशादिशब्दानामपि धान सिद्ध्यर्थं लक्षणं तरमाह सर्वदेशावृत्तिलक्षणं तरमाह यस्मिन्नुत्पद्यमान इति पृथ्व्यक्ताद्ध
६ थ कृपयोगस्य विवक्षितत्वान्न ताणासिद्ध शंकेत्यर्थः शब्दार्थसंबंधस्य स्वात्ताविकत्वे पि वाक्यस्योपलक्षविरचितत्वमद्य स्कालिदासा
दिवाक्यवदितिशंकते मान्तु नहंतिं घत्ति शामात्रेणार्थासिद्धिशंकायामाह विवादेतिं उक्तमवस्यप्रयत्नसृष्टिकालीनमिति विवादगो
चरापन्नमध्ययनं पूर्वं पूर्वाध्ययनानुस्मृतिनिबंधनं उत्पितावत्साध्यत्वेन विवक्षितं इतरसिद्धीकरणार्थं तारताध्ययने बाध्यव्याहत्य
र्थं विवादेति विशेषणं क[illegible]ल्पांतरीयवेदाध्ययनस्य पुरुषकृतत्वं व्यावर्तयितुं पूर्वपूर्वेति तारताध्ययने व्यभिचारं वारयति वेदे
ति असिद्धिं निराकर्तुमध्ययनत्वादित्यर्थः वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वात् तत्तारत्तादिवत् इत्यनुमाना उद्देद स्य कार्यत्वमित्याशंक्याह
तिविशेषत इति अतिप्रसंगलक्षणबाधकतर्कमाह तिं शंकतेनसुसर्वेतिं विंतारत्ताध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकं अध्ययनत्वात् संमत राम
वदित्यनुमानाद्भारतादेः पौरुषेयत्वप्रसक्तिरित्यर्थः कर्त्रे तिपादक वचनविरुद्धत्वान्नायं प्रसंगः साधुरित्याहन तेरेवेतिं तदागमविरोधा ६

दितिकर्तृप्रतिपादकागमाविरोधादित्यर्थः कर्तृप्रतीतिविरोधोऽपि तुल्य इत्याह हापीति किं हिरण्यगर्भकर्तृकसृष्टिश्रुत्याविरोधः
ते स्वयम्भूरिति श्रुत्या नाद्य इत्याह न तावदिति तैर्यंति तानकरोदित्यनयावाचा इत्यर्थः हे सुमाहृत्या ब्रह्मणामिति प्रागेवेति प्रजापतिरसृज्ज
ना गीत्यर्थः सिद्धस्य संप्रदानं संस्तवात्य ज्ञापकत्वेन प्राकृतत्वसिद्धिरित्यर्थः द्वितीयं दूषयत्यपि स्मृतिप्रकरणसामर्थ्यादिति कार्यमात्र
प्रकरणबलादित्यर्थः उपप्लवविरचितत्वव्यावृत्तिरवधारणार्थः वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वे पौरुषेयत्वं व्ययाप्याश्रितं स्यादित्याशंक्य
शंक्याह किं पुरुषनिर्वर्त्यत्वमात्रं पौरुषेयत्वं उत विसदृशोत्पद्यमानक्रमवत्त्वं आहो स्वार्थे प्रवृत्तप्रमाणान्तरजन्यत्वमिति किं
शब्दार्थः आद्यं दूषयति यदि गायेति न केवलमस्माकं संप्रतिपत्तिः अपि त्वितरेषामपीत्याह क्रमविशिष्टानामपीति तथापि
कथमनित्यत्वं तत्राह क्रमस्य त्विति उच्चारणेति अध्यापकाध्येतृसमवेतत्वयोरित्यर्थः द्वितीयं दूषयति पूर्वेति विमतो वेदक्रमः तथा
विधक्रमानुस्मृतिनिबन्धनो वेदक्रमत्वात् संमतवदित्यनुमानात् पूर्वक्रमसदृशक्रमोदय इत्यर्थः तर्हि कथं तर्हि कथं वेदनि
त्यत्वं तत्राह क्रमस्य सादृश्येपीति तर्हि यदुक्तमापयत्यथेति न च हेतोः साध्याविशिष्टत्वं लक्षणलक्ष्यरूपत्वादित्यर्थः जन्यो न तर्हि
त्यक्ते बाधस्तदर्थं प्रमाणान्तरेति अन्यविषयप्रमाणाज्जन्यत्वस्य सिद्धसाध्यत्वं व्यावर्तयति स्वार्थेति असर्वज्ञकर्तृकत्वानधिक
रणत्वे सति धर्माधर्मब्रह्मान्यतमप्रमाणत्वादिति हेत्वर्थः नदीतीरफलसत्तावाक्यव्यावृत्त्यर्थं धर्माधर्मब्रह्मेति विशेषणं म

प७
न्यादिकं न व्याहत्यर्थम सर्वज्ञेति स्मृतिं व्यावर्त्तयति प्रमाणत्वादिति त्यागासिद्धिनिरासार्थं धर्माधर्मेति भारताध्ययनवदध्ययनस्यैदंयु
ष्यमत्वं वेदस्य पौरुषेयत्वमिति शंकते ऽध्येति अध्ययनानादित्वसाधकानुमानविरोधान्नैवमित्याह नाध्ययनस्येति दर्शितत्वादिति
विवादगोचरापन्नमित्यत्र दर्शितत्वादित्यर्थः वेदवचनमाप्तप्रणीतं इतरथा ऽप्रमाणत्वप्रसंगात् ऽन्मत्तवाक्यवदित्याशयेन शंकते
७ न शंकते नन्वाप्तेनेति अनाप्तवाक्याप्रामाण्ये भ्रान्त्यादिमूलत्वं प्रयोजकं तत्तदभावाद्वेदस्य प्रामाण्यमित्याह नन्वनाप्तेनेति संदिग्धप्रयो
बा जकोहेतुरिति शंकते नैवं प्रवाक्यमिति प्रमाणत्वेन संमतेत्वसिद्धौ भ्रान्त्यादिमूलत्वमाप्तवाक्यत्वं विध तत्र कस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्व
मिति विज्ञायत इत्यर्थः अन्यदेव प्रयोजकमित्याह नोभयथापीति आप्तप्रणीतत्वेनानाप्तप्रणीतत्वे वचनप्रामाण्यमित्यर्थः
उभयोरपि प्रामाण्यान्वयव्यतिरेकवत्वात्कथं प्रयोजकत्वनिषेध इति शंकते कथमिति उक्तान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धत्वान्न ता
स्यां प्रयोजकत्वनिश्चय इत्याह शाब्दमिति शाब्दानां सूत्रार्थबोधे विना सामर्थ्यस्याचारसिकमवगतमिति संबंधः अवगमोपायमाह म
प्रथमवृद्धेति मध्यमवृद्धसंबंधित्वेनयोः प्रयोगप्रत्यययोर्लात्वामित्यर्थः प्रथमनरप्रवृत्तिलिंगेन तस्यार्थप्रत्ययमनुमाय तस्य हेत्वाकां
तायां शब्दप्रयोगमन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्यार्थहेतुत्वं निश्चीयतेनेत्याप्तप्रत्ययस्य भ्रान्त्यादिमूलत्वस्य वा निश्चायकत्वमधिगतमि
त्यर्थः श्रोत्रा समयोर्यः प्रत्ययः प्रयोगहेतुस्तं विनेति विग्रहः नेन आप्तप्रत्ययस्य मूलत्वेन शब्दप्रामिति हेतुत्वमितरथ्यानेत्यवगतं वक्तृप्रत्ययका राम ७
सा१

यामित्यर्थः। का तर्ह्यन्वयव्यतिरेकयोर्गतिरित्याशंक्याह। नापवादस्य मूलत्वस्य प्रामाण्यप्रतिबंधकत्वात्तद्दत्ताव विषयत्वेनान्वयव्यतिरेकयोरन्य
स्फ २ थासिद्धिमाह तत्रेति। अनाप्तस्य [illegible] ज्ञानानिशादेपि दोषं प्रसंजयत इति संबंधः [illegible] हेति शब्दस्य कारणीयः प्रयोक्तज्ञानकृतदोषत्वादित्यर्थः। अ
थ वादोषप्रसंजने हेतुमाह कारणदोषेति। कारणत्वमाह तन्मूलेति। तदेवमूलं तन्मूलं तेन विरचितः शब्दो यस्यानाप्तस्य तथोक्त
ः फलितमाह तत्तमश्चेति। अप्रामाण्यस्य पुरुषदोषाधीनत्वे प्रामाण्यं गुणाधीनं स्यादित्याशंक्याप्रतिबंधनिरा [illegible] तयागुणस्यान्यथासि सि
द्धिमाह अप्रमाणमिति [illegible] अर्थाद्धि प्रतिपादनफलमाह तत्रश्चेति प्रतिबंधनिरासितया वक्तृज्ञानप्रमितो उपपद्यते चेत् तर्हि वेदे
पितदेषु व्यंधप्रतिबंधनिरासायेत्याशंक्याह वेदेत्विति। प्रकारांतरेणाप्रवृत्ति। तत्वस्य प्रमितिहेतुत्वं शंकते नन्वाप्तेति प्रमितिजननायेवि
शेषः संबंधशब्देनाग्निमानित्यत्रमनुबुध्यतेष्वनुपलब्धशब्दानां प्रमितिहेतुत्वात्तावदुपलब्धत्वं वाच्यमित्याह स्मर्यमाणेति। किम
ग्निमन्त्राभावप्रतीतिरापाद्यते इत्त पुरोवर्त्तिनीति विकल्प्याद्यमंगीकरोति सत्यमिति। अंगीकृतमेवांशमाह पर्वतस्येति। द्वितीयं दूषयति
पुरोवर्त्तिनीति प्रतिबंधनिवर्तकत्वेन प्रयोगस्यान्यथासिद्धिमभिधाय तात्पर्यलक्षणप्रामाण्यजनकतयावान्यथासिद्धिमाहार्थेव
तिहेत्विध्यमाहार्थेति। उक्तेऽर्थे हेतुमाह तदुलयेति। अथ वा पदस्य नित्यत्वे सुषुप्तप्रलयादिष्वकथमप्रामाण्यमिति शंकायामाह तदु
त्पेति। उपलब्ध्यनुस्मृति निमित्तयोः प्रयोगयोरभावादित्यर्थः। प्रामाण्यस्य जन्यत्वमाश्रित्येदमुक्तमिति द्रष्टव्यं प्रलयमूर्छादिः आदि

५ विज्ञापितत्वात्तात्विकतात्पर्यादित्यर्थः। वैदिकशब्दानां तात्पर्यमध्ययनविधिनिबंधनं नेत्यर्हे २

६ तत्वदी१० शब्दार्थः। तात्पर्यस्य जन्यत्वमाश्रित्य मतांतरमाह। अथवेति। आ सत्ता नेनजायमानतात्पर्यो वेद शब्दस्यार्थप्रमितिहेतुत्वं दृष्टं ततस्तात्प
र्यात्पर्याभावादनाप्तवाक्यस्यानार्थप्रमितिरित्यर्थः। कथं तर्हि वेदे प्रमितिरित्यत्राह। वेदइति। अध्ययनविधिनात्पर्यादिति। अध्ययनविधिं
तात्पर्यं किंनिबंधनमिति विवेक्तव्यं किं स्वनिबंधनमुतान्यनिबंधनमिति। आद्ये आत्माश्रयतां द्वितीये ऽनवस्थेत्याशंक्याह। अध्ययनविधी
८ निचात्माश्रयत्वं शब्दस्य तात्पर्यं शब्दोयथा स्वातिरिक्तान्शब्दान्भिदं धत्त्यान मप्यभिद धातिलद्ध इत्यर्थः। वर्णनित्यत्वमंगीकृत्यक्रमभि
शिष्टवर्णात्मकवेदस्यकल्पांतरे स्थाध्यायनमाशंकते। ऽनादिलेपीति। यथा पूर्वस्मिन्कल्पेवर्णानां सन्निवेशविशेषः तथात्रापी
त्येतत्कस्य कृतिनित्यशब्देन विवक्षितं न वेदस्य नित्यत्वं कार्यत्वप्रतिपादकश्रुतिविरुद्धमितिशंकते ऽनादेरिति। परमेश्वरत्वादित्यत्रब
स्माधीनत्वमुक्तं भरतेनुपपन्नं पारतंत्र्यमात्रस्य समानत्वादोषभिन्नादित्वेनकार्यतासाधकत्वाच्चकार्यत्वात्तत्वमपिशंकनी
रास्त्र४ यमीमांसकमतेहेत्वसिद्धेः तथा शाब्दे नवर्णानामसन्निधानात्पदवाक्यादिविभाग आकस्मिकः स्यादित्याशंक्याह। अत्र शाब्देति। अत्र
सूत्रइतियावत्। एकैकस्य मिलितस्य वा वर्णस्यार्थबोधकत्वायोगादतिरिक्तस्य स्फोटस्य बोधकत्वं वक्तव्यं न च तस्य कार्यत्वमित्या
शंक्यपदार्थबोधकत्वोपायौ वर्णानां पदत्वमित्याह। कपदार्थेति पदार्थबुद्धेर्जनकायेवर्णास्तेषां नियामकोयः क्रमः तेन विशिष्टा राम
ना१ नां पदत्वमित्यर्थः। उक्तन्याये वर्णेष्वपि वक्ष्यति प्रवाहरूपेण त्यत्रवर्तमानानां नित्यध्यासाहार्यसर्पादेर्यथा सात रज्वादिविवर्तत्वं तद्वद्वेदास्यता

ना१

तजह्य विवर्त्तइ स्फोटं तत्राब्दि पति नन्तुरज्जुर्पसवादिति वेदस्य मिथ्यात्वे रज्जुसर्पज्ञानवदप्रामाण्यप्रसक्तिरित्यत्तिभायः मिथ्यात्वस्यापिवेद
स्प्रामाण्यं सर्वसंमतमिति वक्तुं विमृशति न तु कोयमिति किं वर्णमात्रं वेदः उत क्रमविशेषवैतो वर्णा इति विमर्शार्थः आद्यं दूषयति नत्वाव
द्विति अक्रम कक्रमोच्चारितवर्णेषु वेद बुद्ध्यसत्वादित्यर्थः द्वितीयं तु स्थापयति किमविशेषेति कोयं वर्णक्रम इति विवेचनीयं किं देशानिमि
त्तः क्रमः उत कालनिमित्तः आहोवस्तु निमित्तः किं वोच्चारणनिमित्तः आहो उपलब्धिनिमित्त इति विकल्प्य प्रथमं द्वितीयौ दूषयति नास्तीति का
लनिबंधनात्वे हेतुमाह नित्यत्वेति इतरत्र हेतुमाह सर्वगतत्वादिति तृतीयं दूषयति नापीति विरोधमेव व्यनक्ति नहीति इत्यरिकस्मिन्ना
लेराजाउरेति प्रयोगसमये एकस्य रेफात्पूर्वत्वं उत्तरत्वं चैकदा विरुद्धमित्यर्थः चतुर्थमुत्थापयति उच्चारणेति अस्मिन्पक्षे वेदापौरुषत्वप्र
संगइत्याह नापौरुषेयत्वोच्छित्तिरिति पाठके उच्चारणानुक्रमयोरस्योत्पत्त्या सत्त्वे तेन विशिष्टवेदस्यापि अनित्यत्वं न स्यादित्यर्थः पंचममुत्था
पयत्यर्थेति उपलब्धिक्रमवं तदभिव्यक्तिगतोपलब्धिभेदेनैवेत इत्यर्थः किमुपलब्धिगतक्रमस्य वस्तुतो वर्णधर्मत्वमुत समारोपादिति
विकल्प्याद्यं दूषयति नान्यधर्मस्येति द्वितीयमुत्थापयत्यथेति किमख्यातिवादिनः नोघमुतान्यथाख्यातिवादिनः नकारवदाद्य इत्या
ह नहि तिवर्णक्रमयोरत्यादात्म्यस्यानंगीकरणात्क्रम भज्ञवर्णमात्रं वा वेद इत्यापद्येत न च वेदत्वं घटादाविति त्यर्थः द्वितीयं दूषयत्यन्य
थेति न च ज्ञानमात्रं वेदः वर्णविज्ञाने क्रमज्ञाने च वेदबुद्ध्यभावादित्यर्थः क्रमविशिष्टा वर्णा वेद इति पक्षे निराकृत्य क्रमोपल

६ तत्त्वदी० ह्निनावर्णादिरइतिपञ्चनिरस्यतिनचोपलब्धीतिकदाचित्संबंधिनउपलक्षणत्वादिदस्यचसर्वदाक्रमवत्वेनोपलंभात्क्रमस्योपलक्षणत्वमित्यर्थ
ः त्वन्मतेप्यक्तार्थक्या क्रमानिरूपणान्नवेदसिद्धिरित्याशंक्याहानिर्वचनीयेति तावादित्यस्याल्पेचेत्यनेनसंबंधः त्वन्मतेपिविशिष्ट
स्यानिर्वचनीयत्वान्नार्थप्रमितिहेतुत्वंतन्नाह विज्ञानव्यतिरेकेणेतिदेहात्मतावस्यमिथ्यात्वेपियथार्थक्रियाकारित्वंतद्वदित्यर्थः वेद
सत्ताद्याब्रह्मपरत्वेचत्वात्ब्रह्मवेदोपादानंचेन्नर्हिनसर्वज्ञंस्यादितिशंकांतेनचुपाणिन्यादीति [illegible]
[illegible] वेदस्यपौरुषेयत्वपरिहारायब्रह्मणः सर्वशब्दोपादानत्वयदितीय
तेनदापाणिन्यादिदृष्टांतेनसर्वज्ञत्वमुक्तंतन्नावतोकथंस्यादितियोजनातावतोपादानत्वमात्रेणेत्यर्थः अर्थमुपलभ्यशब्द विरचनंयथा
पाणिन्यादौशब्दविषयादधिकविषयंज्ञानंस्तुपलब्धंब्रह्मणश्चानीदृक्त्वात्र सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्यर्थः ऐकग्रंथ्यपुरीकांनिरस्यति
परिहरन्तीतिवेदस्यज्ञानशक्तिविवर्तत्वेप्युपलभ्यचरितार्थाभावात्कथंब्रह्मणः सर्वज्ञत्वमित्याशंक्याहास्तितावदितिमुख्यलक्षणा
दिद्वारेणेत्यस्यायमर्थः केषांचिन्मुख्ययावृत्त्याकेषांचित्लक्षणयाकेषांचिद्गौण्यापात्रार्थप्रकाशनसामर्थ्यमितिफलितमाहतत्रेतिनतु
कार्यशक्त्याकारणशक्तिमात्रकल्पनंउचितंनलुनयोः श[illegible] त्वयोरैक्यमित्याशंक्याह कार्येतिज्ञानजननसमर्थमपिवस्तुयथान राम
सर्वदाज्ञानंजनेसंबंधइत्यर्थः अपीति बहुप्रकाशपुष्कलकारणस्यसदाभावात्सार्वज्ञ्यंघटजनउत्याहनेघइतिकार्योपादानयोरैक्यं ९
\+ यतितद्वद्भूतापीतिरांकतेननुसमर्थस्यापीतिनित्यवदितिसर्वदेवेत्यर्थः ज्ञानसंयोगइतिज्ञान[illegible] १

कथं करणेति। शास्त्रस्य ज्ञानं प्रतिकरणत्वादात्मस्थकर्तृत्वात् कथं करणकर्तृसामर्थ्यं स्यादित्यर्थः॥ किं शास्त्रस्य ब्रह्म प्रति १

सामर्थ्यमित्यत्रांतदाक्षिपति करणत्वमुत जीवं प्रति नाद्य इत्याह न ब्रह्मण इति नित्यबोधरूपत्वेन ब्रह्मणः करणनिरपेक्षत्वादित्यर्थः
नापि द्वितीयः शब्दब्रह्मणोरभेदाद्ब्रह्मगतां प्रकाशनशक्तिः शब्दोप्यन्वेति तथा जीवस्यागंतुकज्ञानत्वात्प्रकाशनशक्तिमान् शब्द
:तं प्रतिकरणतां भजतीति नावद्यमस्तीति द्रष्टव्यं प्रकाशरूपात्मसंबंधेनैव सकलस्य प्रकाशसंभवे किं शास्त्रोपादानत्वेन सर्वज्ञत्व
कल्पनयेति शंकते ननु स्वयंप्रकाशत्वेतिसंसर्गित्वमात्रमप्रयोजकमित्याह न वाधकाशेति कथं तर्हि ब्रह्मणः शास्त्रविषयत्वमिति द्विरिति
पी५ शंकामुपसंहरन्व्याजेन निरस्यति तस्मादिति रूपप्रपंचस्यौ टीकायामयमर्थः रूपप्रपंचो जडोपि यथा ब्रह्मणो विवर्तितथा नाम सन्ना५
प्रपंचोपीत्याशंकायामुक्तं रूपेति॥ छ॥ ॥इति षष्ठवर्णकं समाप्तं॥ ॥छ॥ ॥अथैवेत्यादि वर्णकांतरस्यायमर्थः तत्त्वोपनि
षदं पुरुषं पृच्छामीत्यादि वाक्यं ब्रह्मणो वेदैकगम्यत्वे समर्थयेद्युक्तं नेतीति कार्यत्वलिंगस्य कारणविशेषे पर्यवसानान्नब्रह्मणो वे
४ मिति देकगम्यत्वं प्राप्तं तथाहि विमतं कलितकारकशक्तिकर्तृपुरःसरं कार्यत्वात्। स च कर्तैकः कल्पनालाघवादिति प्राप्ते प्रतिवि
धीयते कार्यमात्रस्य कर्तृमात्रगमकत्वात्तत्त्वलाघवात्तदेक — निश्चयः विचित्रप्रासादे नेककर्तृकत्वस्य शारीरिके कर्तृकत्वस्य च
दृष्टत्वात्तथा च कार्यलिंगस्य सर्वज्ञे सर्वशक्तिमत्येकस्मिन्न पर्यवसानात्कारणविशेषस्य वेदैकगम्यत्वमित्यधिकरणार्थमुपसं
हरति तस्माज्जन्मादीति एकमेव ब्रह्मानिर्वाच्यया जगदाकारेण विवर्तते चेत्तर्हि विद्यया अविद्याया व्यावर्तितत्वात्सकलजनुत्त्वापात इत्या

दृ१ ज्ञ५ स्त

शंकामनूद्य तद्दर्शयति तन्नेति विदो तद्व्याख्यानं ग्रहणमध्यहर्त्यर्थः प्रतिजीवमविद्याभेदान्नातिप्रसंग इत्यर्थम् अनंतरमाह प्रायेति पूर्वत्र मायाविद्यो
७ तत्वदी० र्भेदः अत्र तु अभेद इत्यर्थः पक्षांतरमाह जीवा एवेति प्रतिजीवमविद्याया भिन्नत्वात् कार्यप्रपंचस्यापि भेदादेकमुक्तौ न सर्वद्वैतनिवृत्तिरित्यर्थः
प्रतिजीवं प्रपंचस्तदेकस्य मोक्षप्रतिनाममत्वत्राह स्मादृश्यादिति कथं तर्हि ब्रह्मकारणवादिन्यायः तयमन्त्राह स्वरूपेति सिद्धांतरहस्य
१० माह ब्रह्मेति किं तत्र पादेयमित्यत्राह तस्मादिति तन्नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसंगः इष्टापत्तेः शिष्टमिष्टमिति सिद्धौ इष्टव्यं ॥ छ ॥ ४ ॥ इति श्री
५७ मत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वैभवमुभूतिपूज्यपादशिष्येण अखंडानंदमुनिना विरचिते विवरणतत्वदीपने द्वितीयसूत्रं समाप्तं ॥ सप्तमव वित्ते
र्णकं समाप्तं ॥ छछ ॥ छ ॥ छ ॥ ४ ॥ श्रीरामाय नमस्ते ॥ गोपालाय नमः ॥ तत्तु समन्वयात् ॥ इति यस्तेत्र ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणत्वमु
क्तं अत्रापि तदुच्यत इति पौनरुक्त्यमित्याशंक्य तात्पर्यमाह ज्ञान इति अस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणो वेदान्तप्रमाणकत्वं विधीयते ब्रह्मज्ञानमि
ज्ञेयमिति संबंधः इदमापरामृष्टमर्थमाह ज्ञानेति स्वरूपलक्षणमनूद्य तटस्थलक्षणमनुवदति निमित्ते विवस्वादीना
मपि जगदुपादानत्वमिति पक्षे कथं ब्रह्मणो जगदुपादानमित्याहेश्वमिति निमित्तत्वाहेशमिति ईश्वरत्वमुपपादयति सर्वज्ञ
मिति ज्ञाप्यारोपेपि विधिशेषत्वे न प्रामाण्यमित्याशंक्याह द्वितीयवर्णकार्थमनुवदति एतदिति एतत्कार्यविमृष्टं च सम्यगनूद्य ज्ञेयमि राम
त्युच्यत इति संबंधः एतस्मिन्ब्रह्मणि कार्यविमृष्टं कार्यसंस्पर्शस्पृष्टमिति विधावनंतरत्वव्याप्तानां विधिफलत्वप्रसिद्धेस्तेषां चानुपलंभान्नपि १०

लं७

निसंसदे॰ २

धिरित्याह नित्यमित्यादिना संस्कारो द्विविधः दोषापनयनलक्षणो गुणाधानलक्षणश्चेति तत्राद्यं निरस्यति नित्यं विशदमतितरामि
ति यावन्न विशदशब्देनागन्तुकदोषस्य निरासः अतितरामिति पदेनानागन्तुकस्य । आगन्तुकदोषस्याप्यसंभवात्तन्निवृत्तिर्नेत्यर्थः अनाग
न्तुकदोषस्यासंभवेऽपि न क्रियानिवर्त्यत्वमित्यर्थः द्वितीयं निरस्यति निर्गुणमिति विकार्यत्वं निरस्यति निष्क्रियमिति उत्पाद्यत्वं निरस्यति अज
मिति सर्वगतत्वादनाप्यत्वं विशेषातिशयानित्यफलवत्त्वदर्शनात् मुक्तेरपि विधिसाध्यत्वे तथात्वं स्यादित्याह निखिलेति निखिलाभ्युदय
साध्यत्वेन वर्तितेयस्मात्स्मानिरवलभवर्वततां । सम्यगित्यबाधितोपपत्तितिरित्यर्थः तृतीयसूत्रे प्रतिज्ञातं प्रामाण्यं चतुर्थसूत्रे आक्षि
प्य समाधीयत इत्याह तत्त्विति नरुत्वमित्यर्थः पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणो वेदकारणत्वं तत्प्रमाणकत्वं चोपन्यस्तं वर्णकद्वयेन । तत्र द्वि
तीयवर्णकेनाक्षेपलक्षणां संगतिमभिप्रेत्य प्रामाण्यविषयसंशयपूर्वपक्षौ नाहजगात इति प्रामाण्यसंभवासंभवौ च संशयकारण
मिति निष्पन्नं वेदान्तानां कांडस्यापि वेदत्वाविशेषात् प्रामाण्यप्रतिक्षेप इति शंकते नन्वाक्षेप इति न खलु वेदत्वमात्रेण प्रामाण्यं निश्चेतुं शक्यं
आदिस्मात्पद इत्यादौ व्यभिचारात् किंतु उपक्रमादिसमधिगततात्पर्यगतार्थस्य कार्यत्वे लौकिकत्वे वेदतात्पर्यविज्ञेमिति क्वचन निर्णी
यत इत्याह सूत्रप्रामाण्यादिति न हि जैमिनिवचनं भवदविवक्षितमित्याह ननु वेदानामिति अध्ययनविध्युपात्तत्वेनानर्थक्यानुप
पत्तिमभिप्रेत्य द्वितीयं हेतुमाह तदर्थानामिति अपेक्षितं पुरुषार्थं तथापि तिबाह्मणः सिद्धत्वान्न तत्र पर्यवसानानुपपत्तिरित्यर्थः सिद्धत्वात्

८ तत्वदी० प्रयोजकमिति शंकते नन्वनुपपत्ते त्विचर्त्तमानविषयापेक्षया प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं स्पष्टमित्याशंक्याह विषयविशेषेति प्रत्यक्षज्ञानं प्रति विषयस्य
कर्मकारकतया जनकत्वाद्विषयाधीनं प्रत्यक्षप्रामाण्य [illegible] तदनु परोक्षज्ञानस्य तु विषयाजन्यत्वान्न तदधीनं प्रामाण्यमित्यर्थः लोके प्र
कृप्रामाण्यं संवादकप्रमाणाधीनं दृष्टं अत्र च तद्वत् प्रामाण्यमित्याह तत्राहे लिंगविषयादाविति प्रमाणांतरस्य वक्तेर्दृष्टत्वात्परिनिष्ठि
२१ तविशेषणामनर्थकमित्याशंक्याह भूदिति कालत्रयान्यतमसंसर्गित्वं परिनिष्ठितशब्दार्थः अर्थांतरमाह साध्येति प्रमाभिमतकार्य वि
परीतं परिनिष्ठितशब्दार्थः बहुप्रमाणांतरगम्यं परिनिष्ठितत्वात् तदुरूखतत्तत्प्रमाणांतरसंवादे शब्दस्यानुवादकत्वं अन्यथा विसंवा
दलक्षणमप्रामाण्यं प्रसज्येतेत्यर्थः परिनिष्ठितत्वमस्तु प्रमाणांतरगम्यत्वं च माभूत् तत्र प्रयोजकाभावाद् हेतुरिति शंकते नन्वनुपपत्तिनिष्ठि
तत्वं तिरस्कारीनां प्रति नियतेंद्रियग्राह्यत्वादिंद्रियांतरागम्यत्वेपि इंद्रियांतरविषयत्वं यथा तद्वत् प्रकृते प्रमाणांतराविषयत्व
पि शब्दत्वमविरुद्धमित्यर्थः दृष्टांते विषममुत्पाह पूर्ववादीनं च चक्षुरादीनामिति अतिप्रसंगजनकत्वाभावकत्वकंपराहतिशंकते
नन्वनुकूलेति विमतं प्रमाणांतरगम्यं नुकूलव्याप्यत्वात् घटादिवदिति स्यात् प्रमाणांतरयोग्यत्वमुपाधिः न च साधनव्यापकत्वमसंभ
वादित्याह न साध्येति प्रत्यक्षस्यैव वर्त्तमानमात्रग्राहित्वात् कार्यस्य च साध्यत्वान्न प्रसक्तत्वमित्यर्थः कार्यस्य लिंगादीनां संबंधाप्रति
पत्तेर्न लिंगादिगम्यत्वमपीत्याह संबंधाग्रहणादिति अनुकूलव्याप्तत्वमप्रयोजकं चेत्याह नन्वित्यनुकूलव्याप्तत्वस्य प्रतियोग्यप्रधान राम
२२

सिद्धिलाघवस्यप्रयोजकत्वेगौरवं स्यमत्वस्य प्रयोजकत्वेलाघवं ततो तत्त्वमेव प्रयोजकमित्यर्थः॥ निरूपाधिकत्वलाला दितिनिरपेक्ष
त्वलालादित्यर्थः॥ कार्यत्व तु ब्रह्मरोप्पप्रयोगप्रत्यादृमानानाम रेम्पत्वनिति शंकते न तु रूपादीति भूतेर्थे प्रमाणांतरदर्शनादुपलक्षणपितथात्व
शंकया अप्रामाण्यशंका दुर्वारेत्याहतथापीति कार्येपि प्रमाणांतरपोपपत्वशंका ऽपरिहार्येत्याशंक्याह स्तिचेतीति हि प्रमाणांतरसंवा
दाहे दंतातानांद्यलणि प्रामाण्यस्य। दित्याशंक्यानुवादकत्वेनाप्रामाण्यंप्रसज्येते त्याहा न इति एतच्च मूलं ग्रंथातद्वहिरवेतिद्रष्टव्यमसे
वादकप्रमाणानांवेपुं वाक्यवत्स्मृतीनां अप्रामाण्यमिस्फलं असंवादेन प्रामाण्यप्रतिलं नेत इत्यत्र च वत्रवैयर्थ्यमिति शंकते न तु पुनरुपेति
प्रमाणांतरासंवादेपि अनपेक्षतया प्रामाण्यसंभवात्परिहारस्यान्नासत्वमाशंक्याह परिहरतीति सम्यक्परिहारमेवाह अयमर्थ इति प्रम
तायाहि गृहीतस्य ईनिश्चस्सेहेणा विसंवादे विच्छिन्न नाद्यादि ज्ञानं यथाबाध्यते तथा श्रुतेक त्वस्यतिरपि प्रतीतावप्रयातां बाधयं
तीजाउा जन्मादिधर्मवत्तो देहस्य प्रतीचैवं बोधयतो पजीव्यजातीयकेन प्रत्यक्षेण बाध्यत इत्यर्थः॥ पुनरर्थोभावेप्यपेक्षान्तस्वत्वा
माण्यसंभवात् किंचेत्यफलितिरफल्के त्याशंक्य तात्पर्यमाह किंचेति साक्षादिति दृग्यादीनां साक्षात्प्रयोजनपर्यवसानत्वं पश्वादीनां परंपरये
ति विवागः शब्दमात्रस्य प्रत्यक्षाद्यगोचरेण प्रामाण्यं शास्त्रस्यसनुवैपरीत्यमित्यफलं तर्हि कार्यांतरस्य भवितृविशेषाभावात् शब्दमात्रस्य प्र
नेनापि किं उच्यत इति न जायत इति तत्राह किंचेति संबंधग्रहणं वाक्यस्यादित्याशंक्याह यथा संबंध इति संबंधग्रहणं विनाप्यर्थ

क॰१

टनलटी॰ प्रतिपन्नत्वापूर्वत्वयहोणार्थप्रतिपत्तिः स्याच्च चतस्थेत्यर्थः स्वन्मतेप्यनधिगतत्वस्वप्रकाशत्वेतुल्यमित्याशंक्याह कार्येति नच लि॰१
मेनंधग्रहणाभावात्कार्यवाक्यस्याप्रमाणत्वमित्यपि शंक्यं आहवनीयादिवल्लौकिकत्वेपित्तत्संगतिग्रहणसंभवादित्यर्थः त
श्रि॰ स्मादनर्थकाइत्यत्रतत्पदापेतमर्थंहेतुच्छूर्यंदर्शयति यस्मादिति वेदांतानांनविशेषत्वं तत्प्रकरणनाम्नानादित्युक्तं तत्र वेदांता
१२ नां विधिशेषत्व वादिनं प्रति तत्प्रकरणाम्नानादिति हेत्वसिद्धानानुपपत्तिमाशंक्याह यस्मिन्निति किं वेदांताः कर्मविशेषप्रक
क रणस्थाः उतसर्वकर्मप्रकरणस्थाइति विकल्प्याद्यं प्रत्याह न तावदिति कर्मविशेषापेक्षितार्थानभिधायित्वादप्रकरणस्थत्वसि
द्धमित्यर्थः द्वितीयमुत्थाप यति ननु सर्वेति किं विधिवदनेन लिधाने नतत्शेषत्वं आहोतदपेक्षित प्रतिपादनेनाद्ये पि किंस
र्वत्रैकात्म्यः साधनत्वनिः प्रतिपाद्यते उतैकं सामान्येनाद्य इत्याह न सर्वेणेति द्वितीयं प्रत्याह नैत्वियः साधनत्वमात्रस्यैवा
प्रसिद्धत्वेनाप्रतिपाद्यत्वादित्यर्थः ननु कतुस्तेषु विल्वान्नहो रणप्रणीतायाअपि क्रतुसंबंधवत्कर्तुः सकलक्रतुसंबंधि
त्वादात्मप्रतिपादनेन वेदांतानामपि क्रतुसंबंधो ऽविरुद्ध इति शंकते ऽस्कतरह इतिजुहूजुहोति होमांगत्वेनश्रुतायाःजुह्वा
ः पर्णमिदव्याकांक्षायांआकांक्षापरिपूरणेन पर्णतायाः क्रतुप्रवेशित्वहेमिनसपापश्लोकं श्रुणोतीत्यादेरर्थवादत्वंफलरंल
त्मस्कतौ नत्वतिपादनेचफलाभावान्मेवभिन्नस्याहैतदितिदेहाद्यतिरिक्तमात्मानमं नरेणलौकिककर्तृत्वमनुपपन्नेः तेनाप राम
१२

त्सीवार ५

कारणाभावः कथमित्याशंक्याह नहीति विनियोजकप्रमाणाभावात् कर्मकशेषत्वमित्युपसंहरति तस्मादिति वेदान्तानां न कर्मशेष
त्वं नापि स्वार्थपरत्वं चेत्तर्हि मोक्षेऽनर्थकत्वमिति शंकते किं त्विति क्रियाविशेषत्वाभावेऽपि उपास्तिविधिशेषत्वात् प्रामाण्यं
इतरथाध्ययनविधिविरोधादित्याह स्वप्रकरणे तदुपास्तेरुपास्यसाकांक्षत्वान्नदृसावेदुपास्यसमर्पकत्वात्साध्येतदुपास्यतावेनो
पास्यत्वोपपत्तिविवक्षायां चेत्तर्हि उपास्यात्तावदेव प्रतिपाद्यः किमिदमुच्यते न सर्वज्ञत्वादिसिद्धिरिति तत्राह तथापीति सर्वज्ञत्वा
५ह्मो दिविशिष्टेन ब्र[illegible]पास्यत्वेन कथ्यते न त्वत्तदुपपद्यते [illegible]क प्रमाणाभावादित्यर्थः आरोपितसर्वज्ञत्वादिति शिष्टत्वयोपास्यं ब्रह्मेत्युक्तं सत्य वा५
मित्यत्र तदसंभवि उपासनाविधिशे[illegible]षत्वेन वेदान्तप्रामाण्यस्य भाष्ये निर्दिष्टत्वादित्याशंक्याह न खल्विति वाक्यस्य तत्परत्वाद्
भावादित्यर्थः कथं तर्हि वेदान्तानां प्रामाण्यमित्याशंक्याह किं त्विति कार्यलिंगानुमितकर्तृसर्वज्ञत्वादिकं समारोप्य तदुपास्ति वि रवो५
धीयते वेदान्तेरित्यर्थः अल्पं ज्ञानमित्यादिवाक्यं पूर्वउपास्तिविधिपादापवर्णनउपास्तिप्रकरणपठितत्वाच्च न तदनात्मत्वमपीति
शंकते नन्वेवं वेदान्तेति प्रपोषनाकांक्षयाप्रकरणान्तरपविधिसंबंधप्रसंगं शंक्याह स्वार्थेति आत्मज्ञानमंतरेण पुंसः कर्तृत्वार्थ्यसर्वेषां
तत्साम्ब्यन्तदसीति फलं तत्रैवाद्यं तथा च पूर्वापरविचित्रा[illegible]गरुत्वादाविवेधि पदैकल्प्यत इत्याशंक्याह नापीति पूर्वापरपिषभागा
त्मत्रैक्यदे न तासंबंधस्य स्याद्यागाविनाभूतत्वाद्योगस्य च नियोगाविनाभावाद्विधिपदकल्पनाफलत्वाच्च तथात्र किं विकल्पकं स्थान

तवि७ वि२

स्तीत्यर्थः अध्ययनविध्युपात्तत्वानुपपत्तिर्विधिपरत्वकल्पिकेत्याहअत्राहेति अधिकारिफलात्तावाच्च विषयविरत्वं सत्यादिपदानामिति निर्वि
कानिरासायोक्तं टीकाकृता फलं चात्र तदेति नावदेरेवल्वमृतत्वं ब्रह्मविदाप्नोति परस्मादिवाक्यात्प्रतीयमानमृतत्वं साध्यत्वेन परि म२
णमय्यमृतकाम उपासीतेति कल्पनात्रकोपि दोष इत्यर्थः समन्वयो नाम वेदांतानां ब्रह्मपरमिति जनकाद्वंतदेव प्रतिज्ञातार्थ इति सा
त४ ध्याविशिष्टं प्राशांकसमन्वयपरं शब्देन तात्पर्यं च वेदितव्यं इति तं शास्त्रं प्रमाणकत्वं च प्रतिज्ञाविषय इति अर्थनेद उक्तं देतत्र तात्पर्यंणित्यत्रत
१२ स्फुतं वेदांतत्त्वघोषस्तेषु प्रत्रुरूमध्ये मतात्पर्यानुपपत्तेः इत्याशंक्याह तत्र तात्पर्यं शोतितात्पर्यं शब्दधर्म इति संबंधः शब्दधर्मत्वमेतावपि
त्रुमाहतदर्थपरमिति विशेषतेति वेदांतवाक्येभ्यः प्रतीयमानो योर्थः तत्परमिति जननसामर्थ्यं तात्पर्यं सवासावर्थश्चेतितदर्थः तत्प
मितिशेषत्वमिति वाक्यस्य शब्द मत्वमनुचितमित्यर्थः शब्दधर्मत्वमारोपदर्शनादितरथाप्यादर्शनाद्धि वक्तात्पर्यंतस्माद्धि पुरुष
संबंधित्वाच्छब्दधर्मत्वमित्यर्थः विवक्षयार्थपरमित्यादेशेन प्रवृत्तत्वादर्थपरमिति विशेषत्वमेव तात्पर्यमिसाहार्थपरमिति
मितित्वतु प्रफल्यमानत्वस्य शब्दधर्मत्वं तथापि कथं तात्पर्यस्य शब्दधर्मत्वमित्याशंक्याह तत्रापीति तत्रलोक इति यावत् लोके
पितात्पर्यं न विवक्षामात्रं किंतु तदर्थपरमिति विशेषत्वं इतरथा उ योस्पेये वमितात्पर्यासंतवादेषामाएप दुर्वारं स्यादित्यर्थः ता राम
त्पर्यस्य विवक्षाभिन्नत्वेपि तदुपपत्तं तावदाश्रयणीयं तद्ग्राह्यज्ञापकाभावाद्वेदेन तात्पर्यसिद्धिः इत्याशंक्याह तद्धेतिं तद्धि १३

५+ क्षिपति कथमिति तात्पर्यस्य नैर्थक्यमिति तन्नोपपनात् पयालकथंमाक्षेप इत्याशंक्याह विवक्षेति विवक्षायां शोत्प्रामा ५
६

तात्पर्यमिति गम्यत इति संबंधः इति पदपरामृष्टमर्थमाह यस्मिन्नर्थ इति सर्वशाखाप्रत्ययत्वमादिशब्दार्थः उपक्रमोपसंहारादि
न तात्पर्यज्ञापकं किं तु प्रमेयस्य कार्यत्वं तत्तच्छ्रुतं निष्प्रपञ्चब्रह्मणोऽप्यभावप्रमित्याशंक्याह न चेति तत्रापि कार्यनिष्ठतयैव तात्पर्यमित्याशंक्य
किं ज्ञातं तात्पर्यं प्रमितिजनकमुताज्ञातमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह साध्यस्येति प्रमितेः सा तत्प्रमितिजनकरूपता त्पर्यप्रमितिः तत्प्रति ध्ये १
पत्तेश्च तद्रूपे ताद्रूप्यासाध्यार्थप्रमितिरितीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः द्वितीयमुत्थापयति साध्य इति अज्ञाततात्पर्येऽपि तादृशसाध्य
प्रमित्यंगीकारे तात्पर्यावधारणं वृथा स्यादित्याशंक्याह प्रतिबंधेति विपर्यस्तं त्वेत्यादेः स्वार्थे तात्पर्यशून्याद्धि परोक्षज्ञानप्रमित्य शु
नुत्पत्तिदर्शनात् सर्वत्रापि प्रमित्यनुत्पत्तिशंका स्यात् तन्निराशार्थं तात्पर्यावधिगमोऽपेक्षित इत्यर्थः अज्ञायमानतात्पर्यवदृष्टप्र
मितिजनकत्वं तात्पर्यज्ञानं च प्रतिबंधकनिवर्तकमित्यंगीकृत्य प्रमेयसाध्यत्वं तात्पर्यज्ञापकमित्येतदयुक्तमित्याह तथापी
ति आर्तिर्लिप्यवाग्वर्ति अस्य प्रतिपत्ति निर्णयवाग्वत्यर्थः अजाक्षीरेण जुहोतीत्युपक्रमविरोधादार्तिर्लिप्यवाग्वाजुहुयादि
त्यादेर्न स्वार्थे तात्पर्यं किं त्वर्थवादत्वमित्यर्थः विवक्षासाध्यत्वयोस्तात्पर्यलिंगत्वनिरसनफलमाह तस्मादिति तस्मादु
क्तान्येव तात्पर्ये लिंगानि तानि दर्शयन् तयोजनात्तात्पर्यलिंगानि स्पष्टयति तत्याहीति सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवा
द्वितीयमित्युपक्रमः ऐतदात्म्यमित्यादिरुपसंहारः अभ्यासलक्षणं तात्पर्यलिंगमाह तथेति अनधिगतार्थगंतृत्वलक्ष

नवा २
णो लिंगांतरमाह श्रवणमननेति ब्रह्मप्रतिपादने फलोपलंभादपि तत्र तात्पर्यमित्याह आचार्यवानिति आचार्योपदिष्टशब्दजनि
८ तत्वदी तज्ञानमनननिदिध्यासनाभ्यां असंभावनादिप्रतिबंधनिवृत्तौ ब्रह्मप्रत्यक्षेण यः साक्षात्कुरुते तस्य तावानेव विदेहकैवल्ये विलंबः
यावन्प्रारब्धकर्मणोपभोगेनापरिसमाप्तिरित्युक्तस्यार्थः ब्रह्मणोऽप्रतिपाद्यत्वे अनेन जीवेनेत्याद्यर्थवादोपाद्यानेन स्यादिति च
१४ त ४ तस्मात्प्रतिपाद्यमित्याह अनेनेति अनेन प्रत्यक्षेण प्राणधारणेनात्मना तेजोबन्नलक्षणा देवताः अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकर
वाणीत्यर्थः उपपत्तितोऽप्येकं ब्रह्म प्रतिपाद्यमित्याह मृत्स्नाहेति यथा मृदि ज्ञातायां तन्मयं शरावादि प्रतीयते यथा वा लोहस्वरू
त ६ पे ज्ञाते तन्मयस्य सूच्यादेर्ज्ञानं तथा हि कारणब्रह्मज्ञानेन तत्कार्यमपि ज्ञातं स्यादित्यर्थः तत्कस्मादिति चेत् ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यस्य
भावात् एतज्ज्ञानेनैतद्ज्ञानमुचितमित्यर्थः पर्यासत्वं हि वस्तुनस्[illegible]स्कारस्य बंधः इतरस्य मुक्तता तद्दसत्वं जगतः स्वरूपमन्यथा
त ८ नस्य बंधः इतरस्य तु मुक्तताऽपि परस्युक्तस्यार्थः स्वपितिनामनिर्वचनेनैतिसता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवतीत्यादिना
जायस्व म्रियस्वोपभोगोपस्थापककर्माभावे स्वरूपे व्यवतिष्ठते इत्यर्थः तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च ब्रह्मव्यतिरेकेण जगतो ऽभा
वः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्याह सृष्टीति सर्वशाखाप्रत्ययत्वं दर्शयितुं शाखांतरीयतात्पर्यलिंगमाह तथाहि तैत्तिरीयक इति सृष्टि
व्यादिभूतत्रयं सत् भूतद्वयं त्यत् तत्तावत्प्रत्ययेवेदं सत् नास्ति प्रत्यग्येवेदं यदिदं किं चानंत ब्रह्मात्मानंस्वरूपं मायया जगदाकारेणाप राम
स्व २

रिणामयामासस्व यमिति निमित्तांतरनैरपेक्ष्यमाह कामं तत इति कामाः स्रष्टिकृतयइतियतोवेत्याद्याइत्यर्थः। उपपत्तिं
प्यकं ब्रह्मेत्याह तथेति अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयआनंदमयाः पंचकोशाशब्दार्थःकोह्येवान्यात्कः प्राण्याद्य
देषआकाशआनंदो नस्यादित्यादिनाप्राणनादिव्यापारहेतुभूतंब्रह्मा सीतिनिश्चीयतइत्यर्थः। तथाचसंग्रहश्लोकः उपक्र
मोपसंहारावभ्यासोपूर्वताफलं। अर्थवादोपपत्तीचलिंगंतात्पर्यनिर्णयइतितत्रतात्पर्यरणेतिटीकार्थमुपसंहरत्येवमितिपद
नामितिसामान्येनतात्पर्यमभिधायप्रतिपदमर्थमाहतत्रेति शोमादिगादिशब्दार्थः अर्थविलक्षणमितिक्रियावाक्यार्थास
त्यादिवाक्यार्थस्यवैलक्षण्यंदर्शयतीत्यर्थःक्रियाकारकसंसर्गस्पत्तेदव्याप्तत्वादन्यचतदभावान्नैवमित्याक्षेपमव्यतिरेकेति
उदरमंतरंकुरुतइत्यन्यतेदमात्रस्यप्रतिबोधावृतातस्यचावाक्यार्थइत्याहनेत्या हेतिनियोगसाध्यालाबान्नतदा का
र्येत्याहनेत्याहेति निर्धर्मकात्वप्रकृतिविरोधान्न लिंगादेस्तत्रान्वयइत्याहनेत्याहेतिकारणत्व ध र्मिणोज्ञानादिगुणप्रति
पादनात्कथमुक्तसमन्वयसिद्धिरित्याशंक्याहजगदितितत्रवेदेज्ञानानंदशब्दौजगत्कारणस्यसामान्यानुवादिनानंदविशे
षंगमयतइत्यन्वयःकारणत्वस्यलोकप्रसिद्धत्वान्नश्रुतिप्रतिपाद्यत्वेज्ञानत्वमानंदनिष्ठंज्ञाननिष्ठत्वात्सत्तावदित्यनुमाना

पदानामित्यस्य व्यवहितान्वयेन योयति ४

+ दुःखजाड्यविरोधित्वमित्यर्थः। एकादित्रांशैरकरस्य प्रतिपादने पर्यायत्वं स्यादित्याशंक्य वाच्यभेदान्नेत्याहैकेतिमि १

८ स्व.टी. ज्ञानत्वकेनानंदत्वस्य चैतदप्रतिपन्नेनानंदस्य च ब्रह्मस्वरूपत्वात्तत्समन्वयविरोध इत्यर्थः। आनंदविशेषमितिर्थ्यश चोपक्षितवासीदैतत्र
द्वैतं न च विजातीयो भेदः कथ्यते लक्षणायेति वाच्यवक्तव्यासेनेत्यर्थः। कथं तर्हि सर्वज्ञादिशब्दा इत्याशंक्याह सर्वज्ञ इति प्रपंचोपाधि
तयेति प्रपंचापेक्षयेत्यर्थः। गंगापदलक्षिते तीरस्य गंगात्ववदात्मादिपदलक्षिते ब्रह्मणात्मादिरूपं स्यादित्याशंक्याहायमिति मुख्य
लक्षणात्यागमिति जहदजहल्लक्षणयेत्यर्थः। गंगाशब्दस्य तीरे जहल्लक्षणायां वृत्तेः आत्मादिशब्दानां च जहदजहल्लक्षणायेति विषम्य
१५ मित्यर्थः। मुख्यलक्षणोपाधिभिरित्ययमर्थः। मुख्यवृत्त्यावर्त्तत एकादिशब्दास्तु जहल्लक्षणया तत्त्वमस्यादयो जहदजहल्लक्षणया
सर्वज्ञादयस्तूपाधित इत्यर्थः। भेदाद्यभावाभिधानद्वारेण ब्रह्मण एकादिशब्दानां वृत्तिपक्षे भेदादेर्व्यावृत्तिस्वसद्भावादद्वैतविहति
माशंक्याह नचेति निर्गुणोयमित्यादिवाक्यस्थपदानां उक्तेर्थेनुगमाभावान्नोदाहरणमनुपपन्नमित्याशंक्य तात्पर्यमाहानेकेषा
मिति लक्षणार्थानुगमात्तावेपि अखंडार्थानुगमादुदाहरणत्वमुचितमित्यर्थः। एकेनोदाहरणेन विवक्षितसिद्धेः किमुदाहरणांतरेण
त्याशंक्य तत्प्रयोजनं दर्शयितुं वाक्यवृत्तिं हि विध्यमाह तत्रेति तत्र वेदांतेष्वित्यर्थः। सोयमित्यादिवाक्यमखंडार्थनिष्ठं अकार्यकारणद्रव्यमा
त्रवृत्तित्वे [illegible] सति समानाधिकरणत्वात्सोयं देवदत्त इत्यादिवाक्यवदित्यक्तेमाध्यविकलो हि दृष्टांत इत्याशंक्याह तत्रेति।
तत्र लोका इत्यर्थः। मूलभूतप्रमाणात्तावाक्यसोयमित्यादेस्तत्राप्रामाण्यमित्याशंक्य तस्मूलत्वमाह तथाहीति प्रत्यभिज्ञायाश्च राम १५

+१ मुख्यवृत्त्यालक्षणयावत्योपाधिनावेतित्रिविभागो द्रष्टव्यः। ज्ञानानंदत्वाद्वैतत्वं तत्वं शापरित्यागान्नेत्य

पि विशिष्टविषयत्वात्तन्मूलवाक्यस्यापि तद्विषयत्वमित्याशंक्य प्रत्यभिज्ञायां न विशिष्टैक्यमालंबनं इति वक्तुं विशेषणैक्याता
वंतावदाह तत्रेति तत्फलमाहानाएवेति दतद्देशकालविशिष्टयोरैक्यासंभवश्चेत्तर्हि तद्देशकालोपलक्षितस्य तद्देशकालवि
शिष्टैक्यं प्रत्यभिज्ञागोचर इति शंकते किंचित्विति उपलक्षितविशिष्टयोरैक्ये विशिष्टस्वरूपमन्यत्रापि स्यात्तथाह स्पष्टत इत्याशये
नाह सोयमिति प्रत्यभिज्ञाया अखंडार्थत्वमभिधाय तन्मूलवाक्यमपि तथेत्याह प्रत्यभिज्ञानमिति स्वार्थैकदेश इति स्वा
र्थस्यैकदेशस्तदेतद्देशादिवैशिष्ट्यलक्षणः तस्य परित्यागेनेत्यर्थः एकदेशलक्षणायेति देवदत्तस्वरूपलक्षणयेत्यर्थ
ः प्रकारांतरेण सोयमित्यादेरखंडार्थत्वमाशंक्य निराकरोति एकैकस्मात्पदाद्व्यथमावित्तैकपदात्प्रतीयमानं यदेकं तदेव वा
क्यप्रमेयं अन्यत्राघटत्वाद् सोयमिति पदार्थयोर्यत्प्रत्येकमेकं एकैकपदसिद्धं न तत्स्ववाक्यप्रमेयमत्रान्यानधिगतार्थैस्तु त्रै
र्थेनानुवादकत्वप्रसक्तेरित्यर्थः द्वितीयं दूषयति न चैवं तद्देशादिविशिष्टयोरितरेतरैक्यं वाक्यप्रमेयमिति शंक्यं कुत इ
त्युत्तिरस्य मानत्वादिति प्रतिबंधासमाधत्ते प्रत्यभिज्ञायामिति किमभिज्ञायामवगतैक्यदेवैकं तदेव प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेणावेष्य
ते तत्प्रत्ययवत्तदेव वैयर्थ्यपातादिति प्रत्यभिज्ञेत्यपि द्वितीयं दूषयति न चोत्तरयोरिति प्रमेयांतरमाशंकते एकस्येति प्रत्यभिज्ञाया
मन्वयमतस्यैव प्रत्यभिज्ञाप्रमेयत्वं एकस्य कालद्वयसंबंधेश्चानालिंगाया सिद्धेरिति कालद्वयसंबंधिपदार्थस्यैतदैक्यस्य

बाधितत्वाप्रमेयत्वं वक्तव्यं न च तदुक्तयं संलवत्तीत्याह कालत्रयेति विकल्पासहत्वान्नैतदिति शंकते स्यादेतदिति किं प्रत्यतिज्ञाषत्य
८ तत्वदी० हास्य प्रामाण्यमेव निरस्तं कीर्तितं अथ वा प्रत्यक्षादिप्रमाणपात्रसाधारणं प्रमेयं जिज्ञासितेनाघत्लावसंगछत इत्याहहृदगीकत्वेति द्वि
तीयं दूषयति तत्रेति कथं तर्हि तत्प्रामाण्यं तत्राह पदार्थेति फलसमर्थनफलमाहात इति साम्येनोत्तरमाहेवेतही तिद्वषंशोक्तम
र्थेराद्रीति केसमपियतितत्थेति तत्वमसिवाक्यस्यापि प्रामाण्यमुपपद्यत इति संबंधः प्रत्यक्ब्रह्मणोर्भेदहत्वान्नतदैक्यपरत्वं वा
१६ क्यस्येत्याशंक्याह त्वंपदेनेति एकदेशपरित्यागेन लक्ष्मा माराणाइहृस्वरूपस्य ब्रह्मस्वरूपैक्य इति संबंधः एकदेशपरित्यागेनेति क
र्ह त्याघंशपरित्यागेनेति यावत् ब्रह्मणः परोक्षत्वात्कथं तद्भेद इत्याशंक्याह परोक्षेति विरुद्धांशपरित्यागाभावेन त्वंपद
सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यर्थः तर्हि तन्मात्रस्य पदात्त्याघ्रतिपन्नत्वात्किं नाक्येनेत्यत्राह जीवब्रह्मेति तत्त्वंपदार्थयो
! परस्परैक्यस्य पदमात्रादप्रतिपत्तेः सद्बोधकत्वेन वाक्यमर्थवदिति शंकते ननु पदार्थयोरिति किं पदार्थयोः क्रियानपित्ते
दो विवक्षितः आहोस्वित्तात्पर्यतेदः नाद्य इत्याह नैतत्स्मारमिति प्रतिपादनइत्यन्त्रस्फुरत्पा क्रियमाणा इति शेषः तथास्यादित्यै
क्यप्रमेयं स्यादिति यावत् घत्यक्ब्रह्मणोरतिरेके प्रमाणान्तराभावात्तथैव पक्षः साधुरिति काक्वा सूच्यते द्वितीयं कालुशद्दे
नव्यावर्त्यते कथं तर्हि प्रामाण्यमिति तत्राह निवर्तकत्वादिति अज्ञाननिवर्तकत्वादेव प्रामाण्यं सिद्धमित्यर्थः नीकनु राम
+ प्रसारूपदेति। नचैवं सत्यपसिद्धांतोपिस्यात् तदुक्तमिति। अर्थगतप्रमितिजननेन प्रामाण्यवां २ १६

उताभिन्ने २ त्याद्यंशे २
श्च १
सलमित्यादिसंसर्गबोधकत्वेनशाब्दमानं।। सोयमित्याद्युक्तं उद्बोधकत्वेनतत्तत्त्वमस्यादिवाक्यं पञ्चमवलंबतां इति तत्रा हेहत्वि
न्निविधांतरे।।एवं उक्त्वा वाक्यार्थमाक्षिपति नंनुतत्त्वमितिवाक्ये पदलक्षितस्वरूपेकिंतिन्नंइतिविकल्प्याहतत्त्वंपदार्थाप्यामि न्निइतीयेहतत्र
तिनचेदितिपदार्थवावाक्यार्थयोरैक्येवाक्यंव्यर्थंस्यात् लक्षितस्वरूपेआरोपाधिकभेदस्याप्यत्तावादित्यर्थं लक्षितस्वरूपेऽप्यत्र
मभिन्नेनचपदार्थवावाक्यार्थयोःसांकर्यप्रसंगः इष्टापत्तेरित्याह सत्यमितितर्हिपदद्वयवैयर्थ्यंतत्राह सत्त्वेतिलक्षणा।। निमित्तमा
ह मुख्येतिं त्वंपदस्यवाच्यार्थपरित्यागेनलक्षणवत्त्वंतत्पदसामानाधिकरण्येघटतेतथात्वंपदस्यापिवाच्यांशपरित्या
गेन चिल्लक्षकत्वेत्वंपदसामानाधिकरण्यइतिनपदद्वयवैयर्थ्यमित्यर्थः अखंड वाक्यार्थसमर्थमुपसंहरतितस्मादि इवा १
तिनिरस्तमपिपक्षंदूषणांतरातिधित्सयापुनरुत्थापयतिअन्येकमुख्येनो कमुपपाद्यत्यन्यथेतिश्र्वतितोपिभेद केचिदितिव्य
सिद्धिरित्यर्थहय आत्मनीतिनेम शब्दे नबुद्धिरभिधीयतइतिशंक्ययोविज्ञानेतिष्ठन्नित्यादिनाबुद्धेर्निर्दिष्टत्वादित्यर्थः तिरे
विकल्प्यासहत्वान्नेतन्मतंसाधित्याहनैतदितिमुख्यवस्थाद्यौभेदांशस्यनिष्टन्निरूनआद्येपिकिंज्ञानेनोतकर्मणा।।
च २ ज्ञाननिवर्त्यत्वेपिविवेनीयंकिंवाकर्माहत्ज्ञानंउत्तास्यामिद्धि कुअथावात्तृतीयज्ञानमितिविकल्प्याद्यपृथमहि
लीयोदूषयति।नो दासेदेतिघटज्ञानस्यघटनिष्ठत्वकत्वदर्शनादित्यर्थः तृतीयमुद्भावयतिहतीयेतिशास्त्रज्ञात्यानो
स २

मज्ञानितज्ज्ञानापेक्षयात्तृतीयज्ञानेनेत्यर्थः। तस्यापि भेदादविषयत्वान्न ते निवर्तकत्वमित्याशंक्याह भेदमात्रेति तृतीयत्वं बाधाधायकत्वेत्यत्रे
द२ देतितयोर्भेदाभेदगोचरत्वादस्य च भेदमात्रगोचरत्वात्तृतीयत्वं युक्तमित्यर्थः। अभेदमात्रविषयत्वमसिद्धमित्याह नन्वयथेति तत्त्वमहेतुमा
हान्यथेति शाब्दं ज्ञानं भेदाभेदगोचरं तदत्यासिद्धं त्वभेदमात्रविषयं इत्यंगीकारे शाब्दज्ञानवैफल्यं स्याज्ज्ञप्ते सिद्धगोचरयोर्जन्य
जनकताऽनुपपत्तेरित्यर्थः। इतोऽपि न ज्ञानं निवर्त्यं भेद इत्याह ज्ञाननिवर्त्यत्वेनेति विकल्प्यांतरमुत्थापयति ज्ञानेनेति भेदस्य क
र्मनिवर्त्यत्वे ज्ञाननैरर्थक्यमपि न शंक्यं अज्ञाननिवर्तकत्वेनार्थवत्त्वसंभवादित्याशयेनोक्तं ज्ञानेनेति कृतिविरोधेनोत्तरयति न
२७ ब्रह्मवेदेति ब्रह्मैव भवतीत्येवकारेणाऽतिरीयमानस्य भेदनिरासस्य ज्ञानमात्रप्रयोज्यत्वं श्रुतं तद्विरुद्धं कर्मनिवर्त्यत्वाभिधानमि
त्यर्थः। कारकाभिधेयभेदनिरासस्येति पाठे ब्रह्मवेदेत्यत्र द्वितीयाविभक्तिलट्प्रत्ययाभ्यामभिधेयो यः कर्मकर्तृकारकरूप
ऋ४ भेदः तन्निरासस्य ज्ञानमात्रप्रयुक्तत्वादित्यर्थः। यत्र कब्रह्मणो भेदाभेदौ अंगीकृत्य न भेदांशनिवृत्तिरित्युक्तं संप्रतिप
न्नएवायमसंगत इत्याह येनेति भेदकाकारस्याभेदकारादितरः उत नेतरः। आद्ये भेदकाकारनिवृत्त्या भेदनिवृत्तिसंभवेऽभेद ये२
स्यापि निवृत्तिः स्यादितरथा भेदेऽपि न निवर्तेतेत्यर्थः। द्वितीयमुत्थापयत्याकारांतरेणेति भेदकमाकारांतरं किं तात्त्विकमु राम
ताताविकं उभयथाप्यसंगतवद्इत्याह नदेति निरवयवद्रव्यस्येति विशेषणं नाकारांतराभावमत्तिद यौ तावपि तस्यतात्वि
१७

क्तत्वान्ननिवृत्तिरित्याह निवर्त्तयितुंशक्य। तद्वत्तिं अतात्विकत्वेप्यज्ञानमूलत्वात्कर्मनिवर्त्यत्वमसंतत्वीत्याह कर्मणेतिभा॥

न्नर्हिनेदनिवृत्तिरिति विकल्पांतरमाशंक्याहेतिभि [illegible] नातिञ्चइतितत्रश्चनसंसारावस्थातोमुक्तेर्विशेषइतिद्रष्टव्यंअसंत

भेदेनत्वमस्मादिशास्त्रस्यानुपपत्तिः अत्यंताभेदेत्वयुआसनितिष्ठन्नित्यादेस्तत्तथाचभेदाभेदौशास्त्रतएवसिद्धौकथंनिह्नूयेतेत

त्राहनचेतिसत्वादिरूपेणाभेदस्यविशेषरूपेणाभेदस्यचलोकप्रसिद्धत्वान्नदृष्टांतेनब्रह्मण्यपि तदाभेदयोः सिद्धिः नशा

स्त्रप्रत्याघत्वमित्यर्थः किंचलब्धचैतन्यजीवोपिकीदृशइतिविवेचनीयं किंतेनदृकाकारविशिष्टः उत्ततत्वपलक्षितः नाद्यइत्या

हयदिचेतिनचजीवनाशप्रसंजनमिष्टमित्यपिशंक्यनीयंफलिनोभावेफलाभावप्रसक्तेरित्यर्थः द्वितीयमुत्थाप्यदूष

यतिअथेतिअपसिद्धांतेनयत्त्याहब्रह्येतिदंउपायेतहिशिष्टनिवृत्तावपिचैतन्यस्वरूपस्थितिवद्विशेषश्चेतन्यस्थितेर्मु

क्तुपपत्तिरितिशंकतेअथविशिष्टइतिचिन्मात्रस्यमुक्त्यनुवृत्तिवत्वेतस्यैवबद्धत्वंइतरथाबंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापात

तेः तत्रस्वास्मन्मतसिद्धिरित्याहनहीतिएकस्मिन्नवस्तुनिसामर्थ्यविकारसंप्रविरुद्धइतिकामुपसंहारव्याजेननिरस्य

तितस्मादितिवाक्यभेदसंभवात्त्वामानाधिकरण्यंयुक्तमित्यर्थः मतांतरमनूद्यदूषयतियेपीति तदतावत्प्रमाणविरोधी अप्रमतानंदमतं २

कशब्दार्थः अतिरेकविशिष्टस्यतदुपलक्षितस्यवाजीवत्वासंभवादतिरेकानिरूपणाच्चैनेनस्थाप्यमित्यर्थः॥ स्क्रतिवि

अतिरे १

८ तत्त्वदी० रूढ्योश्चार्थयपदे इत्याहैकत्वेति। तस्मादस्मदुक्तमेवपरिशिष्यत इत्याह तस्मादिति। प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यनेनतत्त्वमस्यादिवाक्यएवो
दाहृतं। तर्हि निर्दिष्टमित्याशंक्य महावाक्यस्याखंडार्थत्वमभिप्रायावांतरवाक्यस्यतदाहेत्याहेदानीमिति। प्रकृष्टादिवाक्यस्य विशि
ष्टबोधकत्वाद्दृष्टांतासंभव इत्याशंक्याह तयोरिति। प्रकृष्टप्रकाशशब्दयोरेकार्थत्वेपर्यायत्वं स्यादित्यत्राहाधमर्थ इति वाच्यते
४५ शृन्यर्थायत्वमित्यर्थः। उक्ताभ्यां पदाभ्यामेकव्यक्तेर्लक्ष्यमाणत्वे पदांतरमनर्थकमित्याशंक्याह तत्र गुणसामान्ययोरिति।
१८ प्रकर्षप्रकाशत्वयोरित्यर्थः। प्रकृष्टशब्दान्न चंद्रप्रातिपदिकार्थसिद्धिः। प्रकृष्टंतम इति प्रकर्षशब्दस्यप्रकृष्टसंतमसे
पि प्रयोगदर्शनान्तथाप्रकाशशब्दादपि न तत्सिद्धिः खद्योतादावपि तत्प्रयोगदर्शनात्तथाचवाच्यपरित्यागेनाप्रकाशाप्रक
र्षविरोधी चंद्रप्रातिपदिकार्थः पदद्वयेन प्रतिपाद्यत इत्यखंडार्थत्वसिद्धिः। इतरथा चंद्रप्रातिपदिकार्थमात्रप्रश्नोत्तरतया
विशिष्टमर्थं बोधयत्ताव कुरनवधेयवक्तृत्वं स्यात्तथा च विमतमखंडार्थं लक्षणावाक्यत्वात्प्रकृष्टप्रकाशश्चंद्र इतिवा
क्यवदिति सिद्धमित्यर्थः। तत्रोक्तहेतोरप्रयोजकमाशंक्यतेनगुणगुणिनिष्ठलक्षणा निर्भेदत्वान्नैवं विशेषोन्वय इत्याह तत्रो
क्तनिर्भेदत्वमेवकुत इति वीक्षायामाह एकमेवेति एकवैवेति एकरूपेणेत्यर्थः। कारणं ब्रह्मणः नानात्वस्य निषेधे ऽन्य राम
त्रस्थित्यसंभवात् निर्भेदत्वमित्यर्थः। उत्तरमितिच्छेदः। ब्रह्मणएतत्पर्यंतरं भेदंघः कुतस्तत्स्यात्तद्वेदिना तत्पदंतवति अथश १८

अं१

धैःस्फु १

आ १ वृत्तांतर्यातिधानमुखेन त्ते दृष्टान्तस्य हेतुत्वउदर्शनार्थः प्रमाणांतरात्तावात्‌ बह्माणि चेदं तानामप्रामाण्ये चेदिति प्रमाणांतरा
नावातिधानमसंगतं इत्याशंक्याहाय मांशय इति मिथ्यात्व मित्यप्रामाण्य मित्यर्थः अबोधलक्षणमप्रामाण्यपक्ष मविक
ल्पाद्यैः गृहीतसंगतिकस्य पुंसः सत्यादिवाक्यश्रवणेऽबाधितार्थप्रमितिदर्शनादबोधकत्वमसंगतं इत्याह तन्नेतावदिति स्पर्थस्य
तिअर्थसंबंधियत्‌ प्रमाणांतरं तत्प्राक्तुदय इत्यर्थः मिथ्यात्व मित्यत्र शब्दस्यैत्यनुषंगः विपक्षे दंडमाहान्यथेति इच्छस्येति नत्वंव दृ
वादेरित्यर्थः नदीतीरफलसद्भावादौ प्रमाणांतरात्तावाद्प्रामाण्य मित्याशंक्याह कथं चिदिति प्रमाणांतरसंवेत्ति न्नोर्थो विषया
पस्यसप्रमाणांतरसंतिन्नार्थः तस्यतावद्यत्वं तस्याततावादित्यर्थः असिद्धो हेतुरिति शंकते भूतार्थेति विमतं प्रमाणांतरसंतिन्ना
भूतार्थेप र्थस्यान्नदीतीरफलसत्तावाक्यवदित्यर्थः अप्रयोजको हेतुरित्याह नेति किंतर्हि मानांतरसंवेत्तदे प्रयोजकमित्यत्राह पौरुषे
येति किमत्र विनिगमनकारणमित्यत्राह भूतार्थेति पौरुषेयवचनत्वमप्रयोजकं व्यभिचारादिति शंकते ऽनुभूतेति पौरुषे
यवचनत्वं तत्र नेति शेषः अस्त्वेवं तर्हि अप्रयोजकमित्याह तर्हीति लोकिकवाक्यस्य स्वार्थप्रवृत्तज्ञानांतरजन्यत्वमेव कथमि
त्याकांक्षायामाह पुरुषेति विवक्षावशोपि वाक्यत्वात्स्वार्थप्रवृत्तज्ञानांतरजन्यत्वं ततश्च मानांतरसंभेदसत्त्वान्न वितित्र
समहतो भूतस्य निश्वसितमेतदित्यादिश्रुतिविरोधात्तवेदस्य प्रमाणांतरसंवेद्यत्वमित्यर्थः अतिप्रसंगलक्षणपक्षबाध

+ वैदिकलिङ्गादिश्रवणादर्थबोधो न स्यादित्यर्थः। वैदिकलिङ्गादीनां प्रमाणांतरगो ४
कर्त्तकपराहतश्चायं हेतुरित्याह किंचेति विधिवाक्यार्थः प्रमाणांतरयोग्यः तुच्छव्यावृत्तत्वात् घटादिवत् तत्र विधिवाक्यस्यापि
८ तत्त्वदी० भूतवाक्यसाम्यमित्यर्थः। इति प्रसंगात् ननु तुच्छव्यावृत्तत्वं न प्रयोजकं अपि त्वविधेयत्वमिति शंकायामाह लौकिकेति।
विपत्तेरं उमाह। योग्यत्वेवेति प्रमाणांतरगृहीतसंबंधग्रहणादर्शनाद्विधीनां च प्रमाणांतरायोग्यत्वान्न तत्र संगतिग्रहणात
थाऽचरकार्यविषयत्वाच्च साफल्यत्वेन च संगतिग्रहणानुपपत्तिः प्रवर्त्तकाकारमात्रे संगतिग्रहणात्तत स्वर्गकामसमभि
१९ व्याहारानुपपत्त्या क्रियाविलक्षणं नियोगं सिद्धिरित्यभिप्रेत्याह ननु कार्ये सेति साम्ये नांतरमाह ब्रह्मापीति। बाधितवि
षयत्वमप्रयोजकत्वं वा हेतोरित्यर्थः। ब्रह्मणि प्रत्यक्षादेरप्रवृत्तावपि प्रमाणांतरमत्र प्रक्रमत इत्याह स्वरूपज्ञानमिति।
प्रमितिः प्रमाणमिति व्युत्पत्त्या स्वरूपज्ञानस्य प्रमाणत्वमुक्तमिति द्रष्टव्यं किमवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणं इत्यत्राऽनवच्छिन्नं
आद्ये पि किंवृत्ति विषयावच्छिन्नं उत वृत्त्यवच्छिन्नं उत वृत्तिमदवच्छिन्नं नाद्य इत्याह न शब्देति। शब्दजन्यं च तत् ज्ञानं चे
ति शब्दजन्यज्ञानं तस्य विषयः शब्दजन्यज्ञानविषयः तस्मिन्नवच्छिन्नं त्वं चैतन्यं शब्दजन्यज्ञानविषयस्य चैतन्यं तद्रूपत्वेय
ति विग्रहः। अत्र विषयशब्देन ब्रह्मोच्यते चैतन्यस्य तत्स्वरूपत्वं चोपचरितं ग्राह्यः। शिरइतिवत् [illegible] याश्च विषयावच्छिन्नं चैतन्य राम
स्य प्रमाणफलरूपत्वान्न तत्साफल्यत्वं दोषमावहतीत्यर्थः। शब्दजनितवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यस्य प्रमाण[illegible] १९

न्याद १

लान्नतेन वेदस्य सापेक्षत्वेन यावृत्तिमदवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमात्वकोटावंतर्भावाद प्रमाणत्वं ततोनंतनापि सापेक्षत्वं दृतिकल्पद
यं ब[illegible]हि स्वनिराकृत्या नवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमेयत्वान्नतेनापि सापेक्षत्वमित्याह चैतन्यजा चैतन्यं च ततज्ञानं चेति चैत नेति।२
न्यज्ञानं तेनतसं तिस्त्र अति नद्दत्यर्थः विद्रूपात्म विषयस्य प्रमाणास्यन विस्वरूपमात्रग्रासापेक्षत्व मित्यत्रसांख्यागुरुमतानुसारि
णोपनि दूषणांतरमाह पुरुषांतरेति पुरुषांतरविषयं पुरुषांतरस्यानुमानस्व पंप्रकाश विषयमपि नस्तपेक्षमिति सांख्यप्रति
संवेदनविषयंचानुमान मितिशाभाकरं प्रत्यक्षमिति द्रष्टव्यं द्वितीयकल्पनिराकरणमुपसंहरति तस्मादिति प्रमाणांतरयो
गपविषयत्वान्न सिद्धानुवादकत्वमिति कल्पं निरस्यति नापीति किं प्रमाणांतरयोगपविषयस्य प्रमाणप्रान्तस्यानुवादकत्वमु
नशाब्दस्येति विकल्प्य धं दूषयति स्पर्शेति द्वितीयमुत्थापयति शब्देति तत्रापि वक्तव्यं किं शाब्दमात्रस्यैवस्वभावः उतस्त नाथे
विषयशब्दस्य आद्येति प्रसंगइत्याह विधिवाक्यस्यापीति अनुवादकत्वमिविशेषः तत्रहेतुमाहतस्यापीति विधिसलक्ष्यद्धो ध्येः॥
द्वितीयं प्रत्याह शब्देति मानांतरयोगपे भूते वर्त्तमानस्य शब्दस्यानुवादकत्वं कस्मात् शब्दसिद्धो भिन्नो मानांतरस्यान भिगतवि
एपंक२ षयात्वावाद्यो भिन्ना नुसादित्यर्थः [illegible] नवप्रमाणां
तरस प्रथमप्रवृत्त त्वादनुवादकत्वमित्यपि शंक्यं शब्दावगते वर्तमानपे[illegible]दे स्नुवादकत्वप्रसंगादित्यर्थः बहुलागः प्रमाणां
त्य १

न्तरागोचरत्वे विचिविधुरस्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यापात्तस्मान्नान्तरगोचरत्वमेष्टव्यं इत्यत आह तत्त्वचोदयतीति विज्ञायत इत्यत्र प्र
८ तत्त्वदी० माणान्तराधिगत एव शब्दप्रयोग इत्यत्र टीकाकृतोनुपपन्नः चेदानां नानाब्रह्मणप्रामाण्य [redacted] पातादिसाशंक्य दिकल्पपूर्वकम
वतारयति अन्नपृष्टा मइति मानान्तरागोचरे पि कश्चित्संबंधग्रहणसहृष्टत्वोधपी स्फुर्त्तानैवं मसादिवाक्यानामप्रामाण्यमिति घ ३
शंक्यैशा बुले यहीतसंगतिकानां लक्षणया बुद्धिरि प्रत्युत्पपन्ने रितिइष्टव्यो किंमान विशिष्टसंगतिग्रहाणां उक्तार्थमज्ञ इति वि
२१ मर्शानीयं निमर्शेन्व विशिष्टसंगतिग्रहाणां मानान्तरावार्थमात्रे सामर्थ्यग्रहाणां चक्रव्याप्तिस्पत्तिसंधि नौंधि व्य तत्पद्यत इत्यपान्तेषु क ५
माणानावामिद्ध इतिशंकते नत्वप्रमाणान्तरेतिप्रयोगप्रत्ययदर्शनादिति उक्तमर्ह प्रयोगस्य मध्यमवृद्धप्रत्ययस्य च दर्श
नादित्यर्थः व्यभिचारार्थगोचरमानेमानान्तरावाजन्तसंगतिग्रह इत्याह नेत्याहेतिनवलुप्यव हारस्य व्युत्पत्तिमूलत्वात्था
पिकथं मानसंत्तिन्नेर्थसंगतिग्रहा नाव स्तन्नाहायमर्थ इतियद्यपि वक्तुः प्रमाणसंभिन्नेसंगतिग्रहणं पूर्वं पक्षितो विव क्षि
तंतत्थापितस्यस्वरूपमनुक्त्वा न द्वितीयतिकल्प इत्यत्राय इत्यत्योरपिश्रोतृवक्त्रोरित्यर्थः तन्नीयपक्षमनुवदतियमा
णान्तरेतिव कुमानसंभिन्नसंगतिग्रहणस्य चोदितत्वात् श्रोतृज्ञानमेतेद निराकरणमनुपपन्नं ज्ञानान्तरानिमित्तत्वे हेतुंच
नपश्यामः इत्याशंक्याहायमर्थ इति प्रत्यज्ञादिव्यवहार इति प्रत्यज्ञादिपुरः सरत्वनपानादिव्यवहार इत्यर्थः स्तनपानादि राम २१

विशेषज्ञानात्प्रवृत्तेरनुत्पत्तेः कथमर्थमात्रज्ञानादित्युक्तमित्याशंक्य मात्रव्यावर्त्यमाह नन प्रमाणांतरेति फलितमाह तत्स्वेति प्र
योगानुपपत्त्या तन्मूलं ज्ञानमपि कल्पयतं इत्याशंक्य नतस्य प्रवर्त्तकत्वनिश्चयं इत्याह न च कृप्रमाणस्येति विषयविशेषण
तया वक्तृप्रमाणस्यावगम्यत्वेन प्रवृत्तिहेतुत्वं बालो न कल्पयति तिसंबंधः शाब्दप्रथमानयतश्चात्मप्रवर्त्तकत्वानंतस्यैव वि
षयः तद्विशेषणतयेत्य हारार्थं कथनेन प्रश्नप्रतिवचनयोर्वैयधिकरण्यमुक्तं निरस्यत्यल इति प्रमाणं तस्य वक्तृसम्ब
न्धस्येत्यर्थः परिशुद्धशाब्दार्थमाह केवलेति उत्पत्त इत्यत्र इति पदं दृष्टव्यं नदीतीरफलसत्ताविषयं यद्वक्तृज्ञानं तत्कोचरेणश्रात्
नै१ समवायित्वाज्ञाने न प्रवृत्तेर्जनये नेति टीकार्थः ज्ञाते शब्दप्रयोगाद् इति नियमाज्ज्ञानांतरसिद्धार्थबोधकत्वेनेति कथमुक्त
मित्याशंक्य तात्पर्यमाह तन्म इति व्यवहारेणेत्यर्थः ज्ञानांतरसिद्धायमर्थ इत्येवं विधमर्थावबोधं शब्दः प्रतिपत्तुर्जनयतीति
सामर्थ्यावगमकालेव्यक्तिस्तु नानावगतमित्यर्थः उत्तमवृद्धप्रयुक्तशब्दान्मध्यमवृद्धेनार्थमात्रं प्रतिपन्नमित्युक्तं
तदंगीकृत्य संगतिग्रहणविशिष्टविषयमेवेति शंकातेन नुमानादिति अर्थवदेवमानसं न्तेदस्याव्यभिचारित्वात् सामर्थ्यावि
षयत्वमित्यर्थः अव्यतिचारित्वेपि न तस्य शक्तिविषयत्वमित्याह नैतस्याहेति ज्ञानमनवगम्य वस्तु सामर्थ्यावगम इत्युक्तं तन्त्रेह
नुमाहृष्टन्ति तिसामान्येनगृहीतसंगतिकत्वादिशब्दस्य विशेषप्रतिपत्तिर्नस्यादिति शंकतेनन्वर्थमात्र इति सामा

८ नलदी न्यस्य विशेषं विनाऽपर्थिव[illegible]सादाद्विशेषप्रतिपत्तिर्घटतेऽत्र तु मैवं मानसं तेन दस्यार्थविशेषितत्वाभावादित्यभिसंधायाह नेत्याहे
तिमानसं तिन्ने नसंगतिग्रह इत्युक्तं तत्र किं कार्येऽन्तरत्रेति विकल्प्याद्यं भंगाकरोति न त्वेकार्थेति कार्यस्य मानांतरागोचरे
त्वा ज्ञमानसं तिन्ने संगतिग्रहणमित्यर्थः द्वितीयं दूषयति कार्थे पदेशियोग्येतरान्वितस्वार्थस्य सकलपद
शक्तिविषयत्वात्तत्रापि शंकाऽद्वारस्यादित्याह नन्वेषामिति कार्यत्वाकेयपितेषां शब्दानां अर्थमात्रे संबंधग्रहणादिति
२९ योजनात् अर्थमात्रे संबंधग्रहणमित्युक्तमाक्षिपति अत्र केचिदिति न तु शब्दस्य वणादथोपस्थितिदर्शनात्कथमर्थो संस
शिल्विं नत्वाह तथाहीति अंगुल्यग्रादिवाक्यानां प्रमित्यहेतुत्ववदितिरेषामपि तथात्वप्रतीतिस्वात्तासरूपेत्यर्थः नदी
तीरकलसत्तावाक्यादर्थप्रमितिरपि दृष्टेत्याशंक्याह यत्रैवेति गुरुमतानुसारेणासमाधानं तावदाहात्र केचिदिति कि
पुरुषवचोभिः साक्षादर्थानिप्रतीयत उत्पद्यते ऽतोऽर्थादपीति विकल्प्याद्यं अंगीकरोति पुरुषवचसामिति तद्वर्थी
संस्पर्शित्वमिति शंकते किंत्विति वक्तृज्ञानस्यैवार्थी नैव मित्याह वक्तृज्ञानमिति कार्यं तर्हि नास्यर्थसिद्धिस्तत्राह प्रमी
यमाणे तिनिर्विषयज्ञानानुपपत्त्याऽर्थसिद्धिरित्यर्थः अर्थ चेदेव वक्तृज्ञानस्यापि व्यभिचारान्न शब्दस्य तत्परत्वमित्याशं राम
क्य ज्ञानमात्रलक्षणस्य प्रमेयस्य न व्यभिचार इत्याह सर्वत्रेति शब्दः सर्वज्ञानलक्षणां पुंसि न व्यभिचरतीति संबंधज्ञान २९

वेदा॰ त्र॰ मे॰

मेवाहश्रांतिरितिकस्तर्हि पूर्वपक्षाद्विशेषस्तत्राह तस्मादिति पूर्वत्र शब्दस्य प्रमेयभेदेनेत्यत्रात्र त्वैक्ये ज्ञानलक्षणं प्रमेयं
मि त्यत्र इति विभागः अनन्यजन्यस्य सर्वस्य शब्दार्थत्वाद्वक्तृज्ञानस्यान्यथासिद्धत्वान्न शब्दार्थत्वमित्याह तद्युक्तमिति किंच
मानुमानिकत्वं तस्येति शंकायामाह अयमर्थ इति वक्त्रबोधज्ञानपुरःसरं शब्दप्रयुक्ते प्रयोक्तृत्वान्म इत्यनुमाने नैव ज्ञान
सिद्धिरित्यर्थः वक्तृज्ञानस्यानुमेयत्वमंगीकृत्य मध्यमवृद्धस्य ज्ञानव विषयत्वेनैवानुमानमिति शंकते तन्नैवमिति शक्तिवि
षयत्वकल्पकानां वा मेवमित्याह नेत्याहेति अन्वयव्यतिरेकयोस्तर्हि का गतिरित्याशंक्याह शब्दप्रयोगेति पूर्वोक्तस्यैव शंकानि
रस्य तिप्रकरणेति मानसं भेदस्य शक्तिविषयत्वगमकानां वस्तुतः शब्दार्थः वक्तृज्ञानं शब्दप्रमेयं तद्बलादर्थसिद्धिरिति पक्षे वेदा
प्रामाण्यं चेत्याह किं वयदीति किं वक्तृज्ञानमात्रं शब्दप्रमेयं उतार्थ मात्रमिति विकल्पयति किंचेति आद्यं दूषयति नतावदि
तिहितीयं प्रत्याह नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायादर्थप्रतिपत्तिर्वक्तृज्ञानस्य स्वकारणांतरानिरूपण
कृद्ध एव कारणमित्याह अर्थस्येति अर्थज्ञानयोरविप्रतिपत्त्याविशेषे कथमर्थस्यैवेत्यवधारणं तत्राह ज्ञानस्येति शब्दरूप
कार्यलिंगेन तत्कारणभूतज्ञानानुमानमिति ज्ञानस्यान्यथासिद्धिरित्यर्थः किंच नस्य पदार्थत्वमुत वाक्यार्थत्वं नाद्य इ किंज्ञा॰
त्याह ज्ञाने निद्वितीयं प्रत्याह न तस्येति विधिमुद्दिश्य त्यादिवाक्यव्यतिरिक्तस्थानेष्विति शेषः विशेषणान्तरार्थ इदस्य इतिश्च
१५ स्वेकारणांतरानिरूपणाद्धेः कारणमित्यर्कं तत्र कारणतावा सिद्ध इति शंकते नन्नु पर

८ तत्वदी० ऽस्तीति आकांक्षासन्निधियोग्यतावंतः प्रायेणासंसृष्टा इति ज्ञानेनेत्यर्थः विकल्पासहत्वान्नेत्याबोधयंस्तं गच्छन्नस्याहतदिदमितिवु
द्धे ज्ञाताज्ञातं किं स्मृतिरुत संशयः आद्ये विपर्ययः अथवा प्रमाणांतरानावतस्मृतिः तद्विषयस्य प्रागनवगतत्वान्नापि संशयः
कोटिद्वयानालंबनात् नापि विपर्ययरूपत्वं बाधानुपलब्धेः अतश्च प्रमितावंतर्भावो वक्तव्यः तत्रापक्षादिकारणत्वे शब्दे चैवयथ्ये शब्द
करणत्वं चास्मन्मते सिद्धिरित्यर्थः वक्तृज्ञानं शब्दः प्रमेयत्वात् दृष्टांतरमाह शब्दानामिति परमते निराकृत्य स्वमतेन गमयति
२२ तस्मादिति शब्द एव संसर्गविमितेः समर्थः वृत्तेर्हि वक्तृज्ञानान्वयव्यतिरेकेत्याशंक्य प्रतिबंधनिरासायेत्यभिप्रेत्याह वक्तृज्ञान
मिति अंगुल्यग्रादिवाक्यानामर्थाः संस्पर्शदर्शनात्कथं शब्दानां संसर्गबोधित्वमिति शंकते तदन्यस्ते हीतिकस्यचिदर्थ
संस्पर्शित्वमात्रेणासकलशब्दानामपि तत्कल्पनेतिप्रसंगः स्यादित्याह तोच्यत इति समभिव्याहृतपदत्रयस्यार्थः उदंरजतिमित्यादि
ज्ञानानां दुष्टकरणजन्यत्वात् यथार्थत्वं तत्र नेरेषांतद्वैपरीत्यान्नैवमित्याह अदुष्टेति तुल्यमुत्तरमित्याह शब्देपीति शब्दानां
त्वस्य संसृष्टप्रमित्यजनकत्वेपि आकांक्षासन्निधियोग्यता सहकृतस्य संसृष्टप्रमितिजनकत्वं युक्तमित्यर्थः तस्मादिति शब्दा
नामर्थसंस्पर्शित्वेन तन्मात्रेसंबंधग्रहणात् नमानांतरसंबंधवत्फलकं युक्तमिति इति शब्दार्थः लौकिकवाक्यस्य भूतार्थ राम
समानां तराधिगतेः प्रामाण्यं सत्त्वेपि न वेदस्य स्वतस्त्वादित्यभिप्रेत्य तत्कृतमपि वेत्यपवदततन्मानपेक्षः शब्द इति कथमुक्तं सं २२

गतिग्रहणाद्यपेक्षादर्शनादित्याशंक्याह किं वा पौरुषेयस्येति प्रमाणं ज्ञानमनपेक्ष्य शब्दोऽर्थं धर्ममिति जनयतीत्यन्वयस्तेन सह का
रिणमप्यनपेक्ष्येत्यर्थः दोषस्य बाधकप्रत्ययस्य कल्प्यत्वादेकमेवाद्वितीयमित्यादेश्च प्रत्यक्षादिपराहतत्वात्तन्न दोषः कल्प्यत इत्या
शंक्याह नन्वत्राप्युक्तमिति अत्र हेतुतावत्तामस्यैव दुष्टकारणजन्यत्वं किं न स्यादित्याशंक्य किं शब्ददोषात्तज्ज्ञानिर्णं प्रमेयदोषाद्वा अथवा न२
प्रमातृदोषादिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह शब्दस्येति अपौरुषेयत्वेनानाप्तप्रणीतत्वासंभवादित्यर्थः प्रपंचग्राहि चक्षुरादावपि दो
षादर्शनं तुल्यमित्याशंक्याह हेतुनि चक्षुरादौ काचादिदोषस्य क्वचिद्दृष्टत्वादितरत्र तदंकाऽपौरुषेये तु माहेश्वरे क्वचिदपि दोषान
दृष्ट इत्यर्थः द्वितीयमपवदति इतीति प्रपंचस्याविद्यादोषजन्यत्वान्न ब्रह्मणोऽप्रामाण्यं न तथा ब्रह्मणो दोषजन्यत्वमिति तन्न श
ब्दस्य तद्दोषात् प्रामाण्यमित्यर्थः अथवा प्रत्यक्षादौ न केवलं दोषसंसर्गेनाप्रत्यक्षानिश्चयस्थेऽप्याहे इति सावकाशा
नवकाशयोः सावकाशं दुर्बलमनवकाशं प्रबलमिति न्यायस्तथा च हेतावत्तासम्भस्य सावकाशत्वाद्दौर्बल्यमित्याह स्व दौ४
प्रवदिति अथवा द्वैतप्रत्यक्षस्य दोषजन्यत्वेऽप्रामाण्ये व्यवहारासिद्धिरित्याशंक्याह स्वप्नवदिति शब्दस्यानवकाशत्वे
नप्राबल्यमाह शाब्द इति शाब्दस्य किं व्यावहारिके प्रामाण्यं उत तत्त्वावेदनलक्षणेनाद्यं इत्याह व्यवहारानीते ति द्वितीयं दू
षयति दोषवत्वेऽपि दोषात्मकस्य प्रज्ञानवत् हेतावत्तासम्य व्यवहाराविसंवादः आहो शुक्तिरूप्यज्ञानवद्विसंवाद इति शं

तत्त्वटी॰

तं १ र्थिकांशस्यैवोपमर्द इ २

१ साक्षात्कारोदयपर्यंतप्रवृत्तिः तद्व्यवहारदशायां तद्धि संवादः शंक्य इत्यर्थः १

कार्यं माहन चे ... बुद्ध्यादयं शुक्तिरिति ज्ञानोत्तरकालमिदं रजतमित्यादिज्ञानोत्थितव्यवहारात्तावदद्वैतप्रतिपत्तौ न द्वैतावज्ञासो वित्तिव्यवहा
रःस्यादित्याशंक्याद्वैतसाक्षात्कारोदयात्प्राक् अस्मात्पाहागमेनेतिज्ञातित्वा सिकस्य व्यावहारिकस्य च सत्त्वस्य न बाधः प्रत्यक्ष
विरोधादित्याह व्यवहारे तिष्ठ पंचस्यातात्त्विकत्वेतदंतः प्रातिभासिकाचार्यदिरपि अत्र तात्त्विकत्वाद्वाध्यादिव च प्रमितिजन
कत्वं इत्याशंक्याह द्वितीयेति बाध्यस्य मायत्वात्तत्वप्रमितिहेतुत्वं नास्त्येवेत्यर्थः कदाचिदपि न हि निव्यवहारोपमर्दः उ
त्याशंक्याह तस्मादिति यथा नाहं मनुष्य इत्यपरोक्षप्रत्ययेऽदेहात्मप्रत्ययं बाधते तथेत्यर्थः द्वैतावज्ञासस्यानेककाल
प्रवृत्तत्वात्प्राबल्यमित्याशंक्याह न्यूनेति तिरेरवास्तिविशादि प्रमेय द्वैवशाद्यथाविज्ञानिनो भूतत्तानमप्रमाणं
तथा ब्रह्मज्ञानमपीशं कते ननु प्रमेयेति अत्र च भूतत्वादिः प्रमेयदोष इति द्रष्टव्यं प्रमेयस्य च प्रत्यक्षज्ञानं प्रतिकर्मका
रकत्वात्तद्दोषस्येह तुल्यं युक्तं न तथाप्रकृत इत्याह नेत्याहेति ग्रावाण्यः सर्वं तद् इत्यादौ विरोधात्प्रामाण्ये द्वंद्वं निरा
सार्थं विधिशेषत्वं आहोभूतार्थसंवादापेक्षादर्शनान्निरासार्थं वेति विकल्पार्थः । आद्यं दूषयति विरोध इति अ
न्यतरस्य प्रत्यक्षादेरिति यावत् स्वतः प्रामाण्यादस्य न संवादापेक्षेत्याह नेत्याह तिबोधिल (?) प्रामाण्यमिति पक्षे भूत्वा राम
देरपि प्रामाण्यप्रसंगस्याह नातेति अनधिगतार्थबोधकत्वेन भूतत्वस्याभ्यपि प्रामाण्यापाद्यि विवाक्यानामेव प्रामाण्य २५

मित्युक्तं इत्याशंक्याह नन्विति । अज्ञातार्थबोधकत्वमात्रेण प्रामाण्यं सर्वज्ञोक्तमिति वचनविरुद्धमित्यर्थः । क्रियार्थत्वं वि
नाप्यनयेन्नत्विन प्रामाण्यसिद्धेर्नेतरेतराश्रयत्वमित्याशंक्याह नेतरे ति । भूतवाक्यानामप्रामाण्यपरिहारार्थं क्रियार्थ
त्वेन प्रामाण्यं वक्तव्यं तत्र चेतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । विधिवाक्यप्रामाण्यं विनापि क्रियार्थत्वसि द्धेर्नेतरेतराश्रयत्व
मिति शंकते ननु स्त्रकारेति । प्रामाण्यमेवासिद्धमित्याह नेत्याहेति । क्रियार्थत्वस्याप्रयोजकत्ववत् न्वेतार्थस्याप्यप्रयोज
कत्वमितिचारादित्याशयेन शंकते लक्षणेति । तथैनयत्वमीयतेऽसत्यार्थ इति नियमाद्भविष्यत्वेन रूपतत्त्वस्याकार्यार्थत्व
मित्याह तद्दृहेति । शास्त्रस्य प्रवर्तकनिष्ठत्वात् कार्यबोधितयाप्रामाण्यमिति शंकते न रूपमेवेति । नावबोधादिति नावबो
धमात्रादित्यर्थः । प्रवर्तकनिष्ठत्वमसिद्धमित्याह न कार्यस्येति । कार्यपदस्येत्यर्थः । बोधकत्वेनापि नित्यबोधे ब्रह्मणि
न वेदान्तानां प्रामाण्यमिति शंकते तेन तर्हीति । अनुवादविरोधान्नैवमित्याह नेत्याहेति । नित्यबोधेऽपि तदाकारवृत्त्यु
त्पादनेन वेदान्तानां प्रामाण्यं घटत इत्याशयः । चोदना हि क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमित्युक्तिः विधानान्न विधेर्बोधकत्वमात्रे
णाप्रामाण्यमिति शंकते मनुप्रवर्तने इति । प्रवर्तनालक्षणागमकं यस्य प्रामाण्यं स्यात्तत्रथोक्तं व्यभिचारित्वाद्ध्येतल्लक्षणम्
मित्याह नेत्याहेति । प्रवृत्तिविगतेऽपि प्रवृत्तिदर्शनात् प्रवर्तकत्वलक्षणमेव सर्वज्ञप्रामाण्यं नष्ट्वाहेत्यादिरयुक्तं इ

ञा।

८ तत्वटी० त्याशंक्याह ननु तिस्रमेवेतिउपेक्षणीयार्थज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वव्यभिचारादित्यर्थः प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावोकस्मिन्कत्वेन ग्राहं
प्रवृत्तिनिवृत्तीतिवस्तुनिष्पत्तिपन्नेतस्य हि तत्साधनत्वानुरोधेनप्रवृत्त्यादिसंभवइत्यर्थः शब्देपितर्हि तादृशं प्राप्तिमापत्ति
आह शब्देति तत्रितः किमित्यत आह तत इति फलविधुरत्वात् गवा क्वा नाम प्राप्यापेशंकिते ऽपेक्षायोगोन्तरत्वनिरूप
२५ णामसंगतमिवप्रतिभाति त्याशंक्याहो व्यवहार इत्यादिरितिसम्यक्परिहारं दर्शयितुं विकल्पयती दमितिद्वितीयद्
षणा पुरःसरमात्रयभंगीकरोतितंत्रेतिद्विता हि तत्प्राप्तिपरिहारमात्रस्य पुरुषार्थत्वसंतत्वेसाध्यविशेषणं व्यर्थमित्य
र्थः सिद्धे प्राप्तिनातावासाध्यत्वमपि प्रयोजकमिति शंकते ननु सर्व इति पथाश्क्रात मादायाह नेत्याहेति साधनेपि
प्रार्थनादर्शनात्कथमुक्तं पुरुषार्थतावदिति तत्राह फलमेवहीति दृष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोः पुरुषार्थत्वमंगीकृत्य
साध्यत्वं तु सर्वत्राविशिष्टमिति शंकते ननु साध्येति न च सिद्धस्य साध्यत्वं त्याह तमित्याशंक्य दृष्टादि वस्तुसाध्यत्वसं
तवादि त्यर्थः दृष्टादेसाध्यार्थपरत्वात्तयासाध्यत्वं न स्वरूपेणेत्याशयवानाह नेत्याहेति संप्रतिपरिगृह्याभिसंधिमावि
ष्करोति ननु सर्वइति सिद्धेपि प्रेक्षादर्शनान्नैवमित्याह तत्राहेति प्राप्तप्राप्त्यादेरपि पुरुषार्थत्वात्साधनाधीनत्वं तुल्य
मितिशंकते ननु द्विविधइति स्वभावविशेषान्नैवमित्याह नेत्याहेति प्राप्तप्राप्तिपरिहृतपरिहारयोः क्रियया साध्य राम
२५

त्वात् ज्ञानस्य धर्मत्वं वक्तव्यं नचात्र उपपद्यते ज्ञानस्य तेय निश्चायकत्वा दित्याशयेन शंकते ननु ज्ञानेति किं तत्र मुख्य
स्य साध्यस्यासंभव श्लाघेत उत मुख्यस्याघ स्वं ॥ क्रियत इत्याह तत्राद्ये इति द्वितीये तु नोपपत्तिरित्यभिसंधिनोक्तं
दूपनयइति दृष्टान्तासंप्रतिमाशंकते ननु हस्तगतेति अनुभवविरोधान्नैवमित्याह नेत्याहेति दृष्टान्तानुमर्थं
दार्ष्टान्तिके समर्थयापि तु मा त्विपति ननु ब्रह्मेति ब्रह्मस्वभावत्वान्नतद्भाव स्य क्रियासाध्यत्वं नापि ज्ञानलभ्य
त्वं ज्ञाने सत्यपि पुरुषार्थता दृष्टेः प्रकाशासंगे ब्रह्म ॥ विपर्ययासे स्वबाध्ये त्यर्थः ज्ञत्वसाक्षात्कारस्य प्रभवि
रोक्षित्वान्न द [illegible] र्शनस्य चान्यथा सिद्धे र्वक्ष्यमाणत्वाद् इत्युक्तो संगमस्या
प्यविद्यानिमित्तानर्थसंबंधसंभवाद्ब्रह्म [illegible] ज्ञानात्पुरुषार्थो प्युक्त इत्यभिप्रायेण हा तत्राहेति पुरुषार्थ
पर्यंतं प्रमाणापमित्यर्थः ॥ कृत्यो क्तः पूर्वेत्रं न च तदपीत्याह किंच शाब्दस्येति प्रत्यक्षविनिवर्त्यदेशेनं वा कथं प्रयोगाद्वि
त्यर्थं तं तत्त्वमाप्रमित्याशंक्याह किं प्रवृत्तिनिवृत्त्योः साक्षात्फलत्वं उते प्रिमात्रफलानुगुणत्वं नाद्य इत्याह ल

८ तत्वदी० चेति सर्वविन्मादि शब्दार्थः न चैव हेत्वंतरमाह न चेति इति द्वितीयवयो जनपर्यंतं प्रामाण्यमिति किं गुरुमतानुसारि
णा च प्रवृत्तजन्यत्वमतानुसारिणा नाद्य इत्याह न जन्येति न तु इति वयो जनपर्यंतं प्रामाण्यमिति यद्व्रूर्यस्त्वार्थः द्विती
यमुत्थाप्य पक्षकारणाद्वितपस्त्वराश्रयप्रसक्तेर्नेत्ति दित्याह न प्रत्यवायस्येति तन्निबंधनत्वादिति विधि निबंध
२६ नत्वादित्यर्थः विहितत्वसिद्धौ तदकरणानिमित्तप्रत्यवायनिवृत्तिलक्षणं फलं सिध्यति तस्मिन्सिद्धे तद्धे
तोर्विहितत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः उक्तोपि न पुरुषार्थपर्यंतं प्रामाण्यमित्याह न त्वेति ।
प्रत्यवायनिवृत्त्युपसंलक्षितः स्वर्थः अनुष्ठाने बहुतरवित्तव्ययायासादनर्थप्राप्तिः अननुष्ठाने लोकद्वा
हिः करणादनर्थ इत्यप्रामाण्य नित्यादिवाक्यानामित्यर्थः अथवांतरप्रमेयमुपसंहरति अत इति वि
णिकार्थमुपसंहरति तस्मादिति ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानुभूतिपूज्यपा
दशिष्येण स्वं आनंदमुनिना विरचिते विवरणार्थदीपने समन्वयसूत्रे प्रथमवर्णकं समाप्तं ॥ छ ॥ छ राम
२६